

The Gleaner

No 30 (2021)

In Memoriam of Loukia Droulia

Κοραϊκά παραλειπόμενα [Δ]

Emm. N. Franghiskos

doi: [10.12681/er.36098](https://doi.org/10.12681/er.36098)

Copyright © 2023

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Franghiskos, E. N. (2024). Κοραϊκά παραλειπόμενα [Δ]. *The Gleaner*, (30), 171–200. <https://doi.org/10.12681/er.36098>

ΚΟΡΑΪΚΑ ΠΑΡΑΛΕΙΠΟΜΕΝΑ [Δ']

I. Μιά βιογραφία, μιὰ παρανόηση και ἡ πατρότητα τῆς ἔκδοσης τῆς Ὁρθοδόξου Διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνος Μόσχας (1782)

ΑΦΟΤΟΥ Ο ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΡΙΟΣ ΤΟ 1811 σὲ ἡλικία ἐνενηντα ἐτῶν συνέταξε τὸν βίο τοῦ μητροπολίτη πρώην Κορίνθου Μακάριου Νοταρᾶ, ἔξι χρόνια μετὰ τὴν ἐκδημία τοῦ τελευταίου,¹ τὸ χειρόγραφό του παρέμεινε ἀνέκδοτο μέχρι νὰ δημοσιευθεῖ στὴν *Ἀκολουθία τοῦ ἐν Ἀγίοις Πατρὸς ἡμῶν Μακαρίου, Χίος 1863*, ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Ἰωσήφ, ἔχοντας ὅμως ὑποστῆ γλωσσικὲς ἐπεμβάσεις. Ἀργότερα θὰ ἀκολουθήσουν νεώτερες δημοσιεύσεις βασισμένες στὸ πρωτόγραφο τοῦ Πάριου.² Ἀπὸ τὴν ἐκτενὴ βιογραφικὴ ἀφήγηση θὰ σταθοῦμε ἐδῶ στὸ σημεῖο τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἐπίσκεψή τοῦ αὐτοεξόριστου ἱεράρχη γύρω στὰ 1780-81 ἀπὸ τὴ Χίο στὴ Σμύρνη. Ὁ βιογράφος ἀναφέρει ὅτι ὁ Μακάριος ἔκανε αὐτὸ τὸ ταξίδι συστημένος ἀπὸ τοὺς Χιῶτες στὸν Ἰωάννη Μαυρογορδάτο, πλούσιο καὶ θεοσεβῆ συμπατριώτη τοὺς ἔμπορο μὲ σκοπὸ, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα, νὰ ἀναζητήσῃ χορηγίες γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν δύο πονημάτων, τῆς *Φιλοκαλίας* καὶ τοῦ *Ἐδεργεντιοῦ*, στὴ σύνθεση τῶν ὁποίων εἶχε προηγουμένως συνεργαστεῖ στὸν Ἄθω μὲ τὸν Νικόδημο Ἀγιορείτη. Ὁ

1. Βλ. Χρ. Ἀραμπατζής, «Ἄγνωστες εἰδήσεις περὶ τοῦ ἁγίου Μακαρίου Νοταρᾶ μέσα ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου», *Ὁ ἅγιος Μακάριος (Νοταρᾶς) - Γενάρχης τοῦ Φιλοκαλισμοῦ - Μητροπολίτης Κορίνθου καὶ ὁ περιγυρὸς του*, Πρακτικὰ Συνεδρίου, ἐπιμ. Στυλ. Γ. Παπαδόπουλος, Ἀθήνα 2006, σ. 407.

2. *Ἀκολουθία*, σ. 18-52 (οἱ παρεμβάσεις ἔγιναν ἀπὸ τὸν φιλόλογο τοῦ Γυμνασίου Χίου Α. Καραῖβα), βλ. Louis Petit, *Bibliographie des Acolouthies grecques*, Βρυξέλλες 1926, σ. 131. Τὰ βιβλιογραφικὰ τῆς *Ἀκολουθίας*, τὶς ἐπανεκδόσεις καὶ τὴν ψηφιοποιημένη ἀνάφρασή της στὸ διαδίκτυο βλ. στὸν ἰστότοπο τῆς Γενναεῖου Βιβλιοθήκης www.akolouthies.gr. Βλ. ἐπίσης τὶς βιβλιογραφικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἔκδοση καὶ τὰ χειρόγραφα, ὅσα παραδίδουν τὴν *Ἀκολουθία* μαζί με τὸν *Βίο* καὶ τὰ θαύματα τοῦ Μακαρίου Νοταρᾶ, στὸ κεφάλαιο ποὺ τοὺς ἀφιερώνει ὁ Συμεὼν Α. Πασχαλίδης στὸ βιβλίο του *Τὸ ἑμναγιολογικὸ ἔργο τῶν Κολλυβάδων*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2007, σ. 140-151. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὸν φίλο συνάδελφο Κρίτωνο Χρυσοχοϊδὴ γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῶν τελευταίων δημοσιεύσεων.

Μαυρογορδάτος θά δείξει χωρίς δισταγμό τή γενναιοδωρία του. «Μετά χαρᾶς ἐδέχθη νά ἐκδώσῃ εἰς τύπον τὴν ἱερὰν Φιλοκαλίαν τῶν Πατέρων, βιβλίον ψυχωφελέστατον», γράφει ὁ Πάριος καὶ συνεχίζει: «καὶ ὁμοῦ μὲ αὐτὴν συνεξέδωκεν ἀκόμη καὶ τὴν Ἱερὰν Κατήχησιν τοῦ Πλάτωνος, τοῦ τῆς Μόσχας δηλ. Προέδρου».³ Λίγο παρακάτω ἀναφέρει ὅτι ὁ Μακάριος θά βρεῖ στὸ πρόσωπο τοῦ σμυρναίου ἐμπόρου Ἰωάννη Κανᾶ τὸν χορηγὸ τῆς ἔκδοσης τοῦ *Εὐεργετινοῦ*.

Μνημονεύοντας τὴν Κατήχηση τοῦ Πλάτωνος Μόσχας ὁ βιογράφος γνώριζε ὅτι ἐκδότης τῆς ἦταν ὁ Κοραῆς, ἀφοῦ χωρὶς ἀμφιβολία ὑπῆρξε ἀναγνώστης καὶ μάλιστα εὐμενῆς τοῦ ἔργου. Δύο χρόνια νωρίτερα, τὸ 1809, στὸ «*Ἐγχειρίδιον ἀπολογητικόν*», τὴν ἀπάντησή του στὶς κατηγορίες τοῦ ἑλληνα λογίου τοῦ Παρισιοῦ ἐναντίον του μὲ ἀφορμὴ τὴν ἔκδοση τῆς *Ἀντιφώνησης*,⁴ θύμιζε, κλείνοντας τὴν ἀπολογία, τίς φροντίδες ποὺ ἀφιέρωνε ὁ Κοραῆς πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια στὴ διδασκαλία τοῦ Χριστιανισμοῦ, «ὅτε ἔγραψε καὶ ἐξέδωκε τοὺς καλοὺς καὶ ψυχωφελεστάτους κατηχισμοὺς», ἐνοοῦσε καὶ τίς ἄλλες κατηχήσεις ποὺ ἀκολούθησαν τὸ 1783, τὴ *Σύνοψιν τῆς Ἱεροῦς Ἱστορίας καὶ Κατηχήσεως* καὶ τὴ *Μικρὰν Κατήχησιν*.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς ξενίζει ἡ σύζευξη στὴ βιογραφία τοῦ Μακαρίου τῶν δύο ἐκδόσεων, τῆς *Φιλοκαλίας* καὶ τῆς *Ὁρθόδοξου Διδασκαλίας*, σὰν νά ἐπρόκειτο γιὰ ἔργα τοῦ ἴδιου ἐκδότη. Ἀπλῶς κοινὸς συνδετικὸς κρίκος ἐμφανίζεται στὸ κείμενο ὁ χρηματοδότης τους, ὁ Ἰωάννης Μαυρογορδάτος, κάτι ὅμως ποὺ δὲν ἐπιβεβαιώνεται, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ *Φιλοκαλία*,

3. Ὁ πρωτότυπος τίτλος τοῦ ἔργου εἶναι *Ὁρθόδοξος Διδασκαλία ... κυρίου Πλάτωνος ... Μητροπολίτου Μόσχας*, Λιψία 1782. Τὴ δημοσίευση τῆς *Ἀκολουθίας* καὶ τοῦ *Βίου* τοῦ Μακαρίου Νοταρᾶ στὴν ἀρχικὴ μορφή τους βλ. στὸ *Νέον Χιακὸν Λειμωνάριον*, Ἀθήνα 1930, σ. 198. Στὴ διασκευασμένη γλωσσικὰ ἔκδοση τοῦ 1863 διαβάζουμε: «καθὼς καὶ ἡ διὰ τοῦ ἴδιου [I.M.] ἐκδοθεῖσα Ἱερὰ Κατήχησις τοῦ τῆς Μόσχας Πλάτωνος», ὁ.π., σ. 25.

4. Τὸ ὄχι αὐτόγραφο κείμενο δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Φίλ. Ἥλιου μετὰ τὸν θάνατο τοῦ κατόχου του Κ. Θ. Δημαρᾶ μαζί μὲ ἕνα εἰσαγωγικὸ σχεδιάσμα τοῦ τελευταίου, βλ. «Ἀθανάσιος Πάριος καὶ Κοραῆς: τὸ ἀνέκδοτο “Ἐγχειρίδιον Ἀπολογητικόν” (1809)», *Τὰ Ἱστορικά* 39 (Δεκ. 2003), 313-334. Προηγεῖται πληροφορικὸ σημείωμα τοῦ ἐκδότη γιὰ τὸ πὼς περιῆλθε στὰ χέρια του τὸ χειρόγραφο καὶ τὸ σχεδιάσμα τοῦ Δημαρᾶ καὶ ποιά ἐκδοτικὴ μέθοδος ἀκολούθησε δημοσιεύοντάς το, ὁ.π., σ. 307-312. Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ «Ἐγχειριδίου Ἀπολογητικοῦ» γνώριζαν πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευσή του οἱ Βασ. Μακρίδης, π. Γεώργιος Μεταλληνὸς καὶ Χρ. Ἀραμπατζῆς ἀξιοποιώντας ἡ ἀναφέροντάς το σὲ σχετικὰ δημοσιεύματά τους.

ἀπὸ τῆ σελίδα τίτλου τῆς Κατήχησης, ὅπου ἀποσιωπᾶται ὁ χορηγὸς τῆς δαπάνης (θὰ ἐπανέλθουμε σ' αὐτὸ παρακάτω). Τὸ παράδοξο, λοιπόν, τῆς διασύνδεσης προσπάθησαν νὰ ἐκλογικεύσουν οἱ μελετητὲς τοῦ βίου καὶ τῶν συγγραφῶν τοῦ πρώην Κορίνθου καταφεύγοντας σὲ μιὰ ἀύθαιρσεια, τὴν ἀνατροπὴ τῆς συντακτικῆς δομῆς τοῦ κειμένου τοῦ Πάριου. Ἔτσι ὡς ὑποκείμενο τῆς ἔκφρασης «συνεξέδωκεν ἀκόμη τὴν Ἱερὰν Κατήχησιν» ἐξέλαβαν ὄχι τὸν Μαυρογορδάτο, ὅπως νοηματικὰ προκύπτει ἀπὸ τὸν φραστικὸ εἰρμὸ τοῦ βιογράφου, ἀλλὰ τὸν ἴδιο τὸν Μακάριο.⁵ Ἐμμένοντας στὴν ἐνσυνείδητη παρανάγνωση ἄρχισαν νὰ ξεδιπλώνουν σειρὰ ἐρμηνευτικῶν ἐκδοχῶν γιὰ τὸ τί μποροῦσε νὰ εἶχε συμβεῖ σχετικὰ μὲ τὴν ἐμπλοκὴ τοῦ τελευταίου στὸ ζήτημα τῆς Κατήχησης, προσπάθεια ποὺ ἀποκάλυπτε τὴν ἀμηχανία τους. Κάποιοι π.χ. ἔκριναν τὸ ζήτημα δύσκολο νὰ διελευκανθεῖ, πιθανολογώντας ἀπλῶς ὅτι ὁ Μακάριος συνέβαλε στὰ ἐκδοτικὰ ἐξοδα.⁶ ἄλλοι τὸ θεώρησαν ἐπίσης πρὸς τὸ παρὸν ἄλυτο, χωρὶς νὰ ἀποκλείουν κάποια συμβολή, μὴ προσδιοριζόμενη ὅμως, τοῦ ἱεράρχη στὴν ἐκδοσὴ.⁷ ἄλλοι πάλι, κοραϊστὲς αὐτοί, εἶδαν συνεργασία του στὴν ἐκπόνηση τῆς μετάφρασης.⁸ ἄλλοι, τέλος, χαρακτήρισαν σύγχυση τὴν προσγραφή τοῦ ἔργου στὸν Μακάριο Νοταρὰ ἀπὸ ξένους βιογράφους του, καθὼς μάλιστα λείπουν εἰδήσεις γιὰ τὴ γλωσσομάθεια τοῦ τελευταίου ποὺ θὰ δικαιολογοῦσε μεταφραστικὴ δραστηριότητα.⁹

5. Ὁ Σταυρὸς Κουτίβας συγκαταλέγει τὴν Κατήχηση τοῦ Πλάτωνος στὰ συγγράμματα τοῦ Μακαρίου χωρὶς κανένα σχόλιο, βασιζόμενος προφανῶς στὸν Βίο, βλ. *Οἱ Νοταράδες στὴν ὠθηρσία τοῦ Ἐθνους καὶ τῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1968, σ. 232.

6. Κων. Κ. Παπουλίδης, *Μακάριος Νοταρὰς (1731-1805)*, *Ἀρχιεπίσκοπος πρώην Κορινθίας*, Ἀθήνα 1974, σ. 75.

7. Ἄντ. Ν. Χαροκόπος, *Ὁ Ἅγιος Μακάριος ὁ Νοταρὰς Μητροπολίτης Κορίνθου (1731-1805)*, Ἀθήνα 2001, σ. 95, 205, 207.

8. Σοφία Θ. Γρηγοριάδου, *Ἡ ὀρθόδοξη σκέψη στὸν Ἀδαμάντιο Κοραΐ*, διδ. διατριβή, Ἀθήνα, ΣΔΩΒ, 2002, σ. 115. Πιθανὸν ἢ συγγραφέας ἐπηρεάστηκε ἀπὸ μιὰ ἄποψη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, ποὺ ὅμως δὲν ἔχει διατυπωθεῖ μὲ κατηγορηματικὸ τρόπο ὡς πρὸς τὸ ἂν ὁ Κοραῆς δέχτηκε ἀπὸ ἄλλους βοήθεια στὴ μετάφραση τοῦ ἔργου, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Τὰ νεανικὰ χρόνια τοῦ Κοραΐ. Ἡ “Ἀνθολογία” του» (ἀ' δημοσίευση τῆς μελέτης στὸ *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ι. Ἄμαντον*, Ἀθήνα 1940), βλ. τώρα *Ἱστορικὰ Φροντίσματα Β' Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, ἐκδοτικὴ φροντίδα Πόπη Πολέμη, Ἀθήνα, Πορεία, 1996, σ. 26.

9. Στυλ. Γ. Παπαδόπουλος, *Ἅγιος Μακάριος Κορίνθου ὁ γενάρχη τοῦ Φιλοκαλισμοῦ*, Ἀθήνα, Οὐρανός, ²2014, σ. 101-103. Ὁ συγγραφέας παραπέμπει σὲ ἄρθρο τοῦ βέλγου ἀσσομψιονιστῆ D. Stiernon στὸ π. *Dictionnaire de Spiritualité*, τ. X,

Ποιά, όπως πιστεύω, ήταν η πραγματικότητα γύρω από την υπόθεση θα γίνει παρακάτω απόπειρα ανίχνευσής της με πηγή την αλληλογραφία του Κοραΐ των πλησιέστερων προς την έκδοση τής Κατήχησης χρόνων.

Τη γερμανική μετάφραση *Rechtgläubige Lehre* (Ρίγα 1770), του ρωσικού πρωτοτύπου, στην οποία βάσισε τη δική του,¹⁰ την προμηθεύτηκε, κατά πάσα πιθανότητα, στη Βιέννη επιστρέφοντας το 1777/1778 από το Άμστερνταμ, δώρημα ίσως του θείου του, αδελφοῦ τοῦ πατέρα του Σωφρόνιου, αρχιεπισκόπου Βελιγραδίου, πού διέμενε εκεί εξόριστος ὑπὸ τὴν προστασία τῆς Μαρίας Θηρεσίας. Ἀσφαλῶς τὰ γερμανικά του τὰ βελτίωσε στὴν αὐστριακὴ πρωτεύουσα ὅπου παρέμεινε ἐπὶ σαράντα μέρες ἔχοντας γνωρίσει ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Σωφρόνιο καὶ ἄλλα ἄτομα, πληροφοριοδότες του ἀργότερα γιὰ τὴν πορεία τῆς ἐκδοσης τῆς Ὁρθοδόξου Διδασκαλίας στὸ τυπογραφεῖο του J. G. E. Breitkopf στὴ Λιψία ἢ ἀποδέχτες σχετικῶν ἐντολῶν του.¹¹ Γιὰ τὴν καλύτερη προετοιμασία τῆς μετάφρασης, στὸ ἔδαφος πλέον τῆς Ἰωνίας, κατέγινε, ὅπως γνωρίζουμε, στὴ μελέτη ἀγιογραφικῶν καὶ πατερικῶν πηγῶν καὶ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων,¹² ἐνῶ, παράλληλα, ἀναζητοῦσε χορηγούς τῆς ἐκδοσης. Παραπονιόταν γιὰ τὴν ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος, τὶς ἀρνήσεις καὶ τὴν ὑπεροψία πλούσιων σμυρναίων ἀρχόντων στοὺς ὁποίους ἀπευθύνθηκε¹³ (ἐξαιροῦσε τὸν Βερνάρδο Κεῦνο, τὸν μέντορά του, πρωθιερέα τοῦ ναοῦ τοῦ ὀλλανδικοῦ προξενείου τῆς Σμύρνης),¹⁴ τόσο πὺν νὰ χαρακτηρίζει τὸ πρῶτο του αὐτὸ βιβλίο, ἀφότου ἐκδόθηκε τὸ 1782 σὲ χίλια ἀντίτυπα, «πολυπαθεῖς καὶ ἀτυχεστάτον».¹⁵ Ἐπιτέλους βρέθηκαν κάποιοι πρόθυμοι χορηγοὶ ὄχι ἀπὸ «ἐκείνους τοὺς εὐτελεῖς εὐεργέτας, οἱ ὅποιοι, κάμνοντες ἐμπορίαν τὴν εὐεργεσίαν, σὲ εὐεργετοῦσι διὰ νὰ σὲ αἰχμαλωτίσωσι», ὅ-

στήλη 10. Στὴν ἀνάλυσή του πάντως ὁ πρῶτος περιπίπτει σὲ παρανοήσεις καὶ λάθη, καθὼς ἀνακατεύει στὸ θέμα καὶ τὴν ταυτόχρονη ἐκδοση τῆς μετάφρασης (τοῦ Γ. Βεντότη) ἀπὸ τὸν Πολυζώη Λαμπανιζιώτη (Βιέννη 1782, β' ἐκδ. 1783).

10. Ἀλεξάνδρα Σφοῖνη, *Ξένοι συγγραφεῖς μεταφρασμένοι ἑλληνικά 1700-1832*, Ἀθήνα, Ε.Ι.Ε. / Ἰνστιτούτο Ἱστορικῶν Ἑρευνῶν, 2019, σ. 109.

11. Ἀδ. Κοραΐς, *Ἀλληλογραφία*, ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαράς κ.ἄ., τ. Α' (1774-1798), Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1964, σ. 20, 37.

12. Κ. Θ. Δημαράς, «Τὰ νεανικά...», ὅ.π., σ. 26, 29-33.

13. *Ἀλληλογραφία*, ὅ.π., σ. 39, 40, 47.

14. Ὁ.π., σ. 37.

15. Ὁ.π., σ. 36.

πως έγραφε τόν Αύγουστο τοῦ 1783 στόν Πρωτοψάλτη Σμύρνης Δημήτριο Λῶτο, ἀλλά «εὐεργέτας, οἱ ὁποῖοι μὲ ἐβοήθησαν ἀπὸ καθαρὰν ἀγάπην, χωρὶς κανένα τέλος».¹⁶ Δὲν ἀποκάλυψε τὰ ὀνόματά τους, τὰ ὁποῖα ἦταν ἀσφαλῶς γνωστὰ στόν φίλο του. Κάποιες πληροφορίες ὅμως στὰ γράμματά του, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι χορηγοὶ τῆς ἐκδοσης ἦταν δύο, ἀφενὸς ὁ συγγενὴς του ἔμπορος, («σύντεκνος») τοῦ Πρωτοψάλτη, ἄρχων Νικόλαος Βαχατόρης καὶ ἀφετέρου ὁ «ἅγιος Κορίνθου».¹⁷ Θυμίζω ὅτι οἱ ἴδιοι αὐτοὶ ἄνδρες θὰ προσφέρονταν λίγα χρόνια ἀργότερα νὰ ἔλθουν καὶ πάλι ἀρωγοὶ στόν Κοραῖ κατὰ τὰ δύσκολα χρόνια τῶν σπουδῶν του στὸ Montpellier.¹⁸ Ὁ αὐτοεξόριστος ἱεράρχης ζοῦσε βέβαια ἀκτῆμονα βίο, ἔχοντας παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸ μερίδιο τῶν περιουσιακῶν στοιχείων τῆς εὐκατάστατης πελοποννησιακῆς οἰκογένειας τῶν Νοταράδων καὶ χωρὶς τὰ εἰσοδήματα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βαθμοῦ του πλὴν μιᾶς μικρῆς ἐτήσιας συνδρομῆς γροσίων ἀπὸ τὸ ταμεῖο τῆς Ἐκκλησίας. «Ἐκ τοῦ ὑστερήματός» του θὰ προερχόταν ἡ χρηματικὴ συνεπικουρία του στόν σπουδαστὴ τῆς ἰατρικῆς τὸ 1785, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Πρωτοψάλτη στόν Κοραῖ.¹⁹ Λόγω ὅμως τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ σεβασμοῦ ποὺ ἔχαιρε στὴν κοινωνία τῆς Σμύρνης μποροῦσε εὐκολότερα νὰ ἐκμαιεῖσει χρηματικὲς δωρεὲς ἐκ μέρους πλούσιων Σμυρναίων γὰρ τὴν ἐπιχορήγηση τῆς ἐκδοσης ἑνὸς χριστιανικῆς οἰκοδομῆς καὶ ἄμεσης προτεραιότητος ἔργου, ὅπως ἦταν ἡ μετάφραση τῆς Ὁρθοδόξου Διδασκαλίας, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ πέτυχε νὰ βρεῖ ἐκεῖ χορηγοὺς καὶ τῶν δικῶν του πονημάτων. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀποστολὴ, πιστεύω, προθυμοποιήθηκε νὰ διεκπεραιώσῃ. Ἄλλωστε τὴν ἐραρικὴ πρακτικὴ θὰ ἐνεργοποιοῦσε καὶ ἀργότερα, ὅταν κατὰ τὸν βιογράφο του, ἀψευδῆ μάρ-

16. Ὁ.π., σ. 39, πβ. σ. 54.

17. Τελικὰ ὁ Κοραῖς δὲν θέλησε, φαίνεται, νὰ ἐκμεταλλευθεῖ τὴ γενναιοδωρία τοῦ προτεστάντη δόμινου Κεύνου, τοῦ ὁποῖου ἡ συνδρομὴ περιορίστηκε στὴν ἀγορὰ 25 λαμπροδεμένων ἀντιτύπων, ὁ.π., σ. 37.

18. Ὁ Ν. Βαχατόρης, μαζί μὲ τὸν ἀδελφὸ του Δημήτριο, συμφώνησαν νὰ τοῦ στέλνουν ἐτησίως στὸ Montpellier ἕνα χρηματικὸ ποσὸ σὲ ἐπιμερισμένες δόσεις μέχρις ὅμως ἑνὸς χρονικοῦ ὀρίου καὶ μὲ τὴν προϋπόθεση μελλοντικῆς ἀποπληρωμῆς του, ὅπως μαρτυρεῖται στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῖ αὐτῶν τῶν χρόνων. Στὸν εὐεργέτη του Νικόλαο δὲν θὰ διστάσει νὰ προσφέρει τὸ 1792, μέσω τοῦ Πρωτοψάλτη, γενναιοδωρα τὰ ἰατρικὰ του φῶτα, ὁ.π., σ. 248-249. Γιὰ τὰ παραπάνω ἐξέχοντα μέλη τῆς σμυρναϊκῆς κοινότητος βλ. Ν. Καρράς, «Ἡ οἰκογένεια τῶν Βαχατόρηδων τῆς Σμύρνης», *Μικρασιατικὰ Χρονικά* 6 (1955), 365-368.

19. Βλ. ἐπιστολὴ ἀπὸ Montpellier πρὸς τὸν ἱεράρχη, 12 Νοε. 1785, ὁ.π., σ. 59.

τυρα τοῦ γεγονότος πού τόν ἀφοροῦσε προσωπικά, συνέβαλε τὸ 1800 στὴ δευτέρη ἐκδοση τῆς *Χριστιανικῆς Ἀπολογίας* ἐκείνου.²⁰ Τί πιὸ φυσικό, λοιπόν, τὸ ποσὸν τῆς ἐκδοτικῆς δαπάνης πού ἀπέφερε ὁ χειρισμὸς τῆς ὑπόθεσης ἀπὸ τὸν ἱεράρχη, νὰ τὸ κάλυψε, ἐν μέρει ἢ καὶ συνολικά, δωρεὰ καὶ ἐδῶ τοῦ Ἰωάννη Μαυρογορδάτου,²¹ μιὰ εἶδηση πού θὰ ἐμπιστεύθηκε ὁ Μακάριος στὸν Πάριο ὠθώντας τον, ὄχι παράλογα, νὰ θεωρήσει στὴ βιογραφία του τὸν χιώτη ἔμπορο τῆς Σμύρνης χρηματοδότη τῆς ἐκδοσης μέσα στὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1782, καὶ τῶν δύο ἔργων, τῆς *Φιλοκαλίας* στὴ Βενετία καὶ τῆς *Κατήχησης* τοῦ Πλάτωνος Μόσχας στὴ Λιψία. Ἄν βέβαια ὁ Κοραῆς εἶχε, κατὰ τὸ ἔθος, ἀναγράψει στὴν προμετωπίδα τῆς ἐκδοσης τὰ ὀνόματα τῶν χορηγῶν τῆς δαπάνης ἢ ἐκφράσει ὀνομαστικά τις εὐχαριστίες του πρὸς αὐτοὺς στὶς σελίδες τοῦ βιβλίου θὰ γνωρίζαμε ἀπὸ ἀσφαλὴ πηγὴ τὰ πρόσωπά τους μιὰ καὶ παρέμειναν ἀνώνυμα στὴν ἀλληλογραφία του. Δὲν ἀνέγραψε οὔτε καν τὸ δικό του ὄνομα ὡς μεταφραστῆ στὴ σελίδα τίτλου, παρὰ μόνο ὑπογράφοντας ἐσωτερικά τὴν ἀρχικὴ ἀφιέρωση στὸν συγγραφέα. Ὅμως τὴν ἴδια τακτικὴ ἐφάρμοσε καὶ γιὰ τις δύο ἄλλες μικρότερες κατηχήσεις τοῦ 1783, τὴ *Σύνοψη*, πού κατὰ πάσα πιθανότητα χρηματοδότησε καὶ πάλι ὁ Ν. Βαχατόρης,²² καὶ τὴ *Μικρὰ*

20. «Συνάξας πεντακόσια γρόσια τὰ ἐπρόσφερον διὰ νὰ ἐκτυπωθῆ ἐκ δευτέρου ἓνα τοιοῦτο ψυχοφελέστατον βιβλίον», γράφει γιὰ τὴ β' ἐκδοση τοῦ βιβλίου *Νέον Χιακὸν Λειμωνάριον*, ὁ.π., σ. 200. Γιὰ τὴ λογοκριμένη πρώτη ἐκδοση τοῦ 1798 (Κων/πολη) συγκριτικὰ μὲ τις δύο ἐπόμενες (Βιέννη 1800, 1805), βλ. Δημ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση στὴν τουρκοκρατούμενη ἐλληνικὴ κοινωνία. Ἀντιδράσεις στὰ 1798*, Ἀθήνα 1989, σ. 43 κ.έ., καὶ τοῦ ἴδιου, «Τῆς λογοκρισίας τὰ συνδηλούμενα. Κωνσταντινούπολη, 15ος-19ος αἰώνας», *Ἐλεγχος ἰδεῶν καὶ λογοκρισία ἀπὸ τις ἀπαρχές τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας μέχρι τὸ Σύνταγμα τοῦ 1844. Πρακτικὰ Συνεδρίου, Λευκωσία, 18-20 Νοεμβρίου 2015*, Ἀθήνα, Ἰνστιτούτο Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν/ΕΙΕ, 2018, σ. 151-154.

21. Τὸ ὄνομά του ὡς ἐμπόρου περνάει στὶς σελίδες τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Κοραῆ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Εἶκοσι χρόνια ἀργότερα, τὸ 1803, ὁ ἴδιος καὶ ὁ Δημήτριος Βαχατόρης ὡς ἐπίτροποι τῆς σχολῆς τῆς Σμύρνης θὰ ἀπευθύνουν πρόσκληση στὸν λόγιό τοῦ Παρισιοῦ νὰ ἐπιστρέψει καὶ νὰ ἀναλάβει τὴ σχολαρχία της. Βλ. τὴν ἀπάντηση τοῦ Κοραῆ στοῦ περιφημοῦ γράμμα τοῦ Νοεμβρίου 1803, *Ἀλληλογραφία*, τ. Β' (1799-1809), Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1966, σ. 102-111. Βιοβιβλιογραφικὰ γιὰ τὸν Ἰωάννη καὶ τὸν οἶκο γενικὰ Μαυρογορδάτου βλ. Ν. Κ. Χ. Κωστής, *Σμυρναϊκὰ Ἀνάλεκτα*, ἐκδοσις β', Ἀθήνα 1906, σ. 55-56, σημ.

22. Τὴν ἔστειλε αὐτὸς νὰ τυπωθῆ στοῦ τυπογραφεῖο Ἄντ. Βόρτολι τῆς Βενετίας, *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Α', σ. 33.

Κατήχηση, τῆς ὁποίας τὸν χορηγὸ μνημονεύει ὁ ἴδιος σὲ ἓνα τοῦ γράμμα.²³ Ἦταν λόγοι προσωπικῆς ἀρχῆς ποὺ ὑπαγόρευαν μιὰ τέτοια στάση: σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις δὲν ἐπιτρέπεται οὔτε ἀχαριστία ἀλλ' οὔτε καὶ κολακεία, ἔγραφε στὸν Πρωτοψάλτη, ποὺ φαίνεται νὰ τοῦ εἶχε ἐπισημάνει τὴν παράλειψή. «Ἄφοῦ ἀπὸ βάθους ψυχῆς δείξις τὴν εὐγνωμοσύνην σου εἰς τὸν εὐεργέτην σου καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ, ἔκαμες ὅ,τι ἔπρεπε νὰ κάμῃς», συνέχιζε.²⁴

Ποιές, λοιπὸν, εἶναι οἱ πληροφορίες ποὺ παραπέμπουν στοὺς δύο παραπάνω ἀνιδιοτελεῖς συμπαραστάτες τοῦ Κοραῖ κατὰ τὸ ξεκίνημα τῆς ἐκδοτικῆς του σταδιοδρομίας; Ἐπικεντρώνονται γύρω ἀπὸ ἓνα γεγονός ποὺ ἀκολούθησε τὸν ἐπόμενον ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τῆς Ὁρθοδόξου Διδασκαλίας χρόνο, τὸ 1783. Ὅταν δηλαδὴ γιὰ λόγους ἐμπορικῆς τακτικῆς καὶ ὄχι πραγματικῆς ἐξάντλησης τῆς ἐκδοσης –ἀντίθετα ἢ βραδύτητα στὴν πώλησή της τὸν ἔκαναν κάποτε νὰ οἰκτίρει τὸν ἑαυτό του γιὰ τὸν μάταιο κόπο ποὺ ἀφιέρωσε σ' αὐτήν–,²⁵ ὅταν, λοιπὸν, μὲ τέτοιο σκεπτικὸ σχεδίασε νὰ ἀνατυπώσει τὴν Κατήχηση στὸ τυπογραφεῖο τῆς Λιψίας σὲ ἄλλα χίλια ἀντίτυπα,²⁶ ὅρισε, γράφοντας ἀπὸ τὸ Montpellier ξεχωριστὰ στὸν καθένα, ὡς διαμεσολαβητὲς τοῦ αἰτήματός του στὸν τυπογράφο, τὸν Ν. Βαχατόρη καὶ τὸν ἅγιο Κορίνθου.²⁷ Ἦλπιζε περισσότερο στὴ διαμεσολάβηση τοῦ πρώτου, ἀλλὰ καὶ διαμήνυε στὸν Πρωτοψάλτη τὴν ἀνάγκη, στὴν περίπτωση ποὺ ὁ ἱεράρχης βρισκόταν στὴ Σμύρνη, νὰ τοῦ μιλήσουν γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀνατύπωσης οἱ γονεῖς του.²⁸ Τί σήμαιναν ἄραγε οἱ συγκεκριμένες αὐτὲς ἐνέργειες; Προφανῶς ὅτι οἱ δύο ἄνδρες ἦταν ἐκεῖ-

23. Ἐπρόκειτο γιὰ τὸν ἔμπορο τοῦ Λιβόρνου Γεώργιο Κωνστᾶκη τῆς ἐμπορικῆς συντροφίας τοῦ Παύλου Ροδοκανάκη τῆς Σμύρνης, ποὺ τὴν τύπωσε μὲ ἐξοδὰ του στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ν. Γλυκῆ τῆς Βενετίας, ὁ.π., σ. 73.

24. *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Α', σ. 39. Δὲν ἐκολάκευσε ποτὲ κανένα, οὔτε νέος, θὰ γράψει τὸ 1828 στὸν Ἰω. Καποδίστρια, *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. ΣΤ' (1827-1833), Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1984, σ. 73.

25. *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Α', σ. 73.

26. Γιὰ τὸ σκεπτικὸ τῆς ἀνατύπωσης βλ. *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., σ. 40. Ἐπανῆλθε ἀπολογούμενος γιὰ τὴν πρότασή του ὁ Κοραῖς σὲ ἄλλο γράμμα (*Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., σ. 50): ἔχει γραφτεῖ τὸν Δεκέμβριον 1783 καὶ ὄχι τὸ 1784).

27. Ὁ.π., σ. 40, 41-42.

28. Ὁ.π., σ. 41. Τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶχα ἤδη ὑποστηρίξει σὲ μιὰ περιεκτικὴ σημείωση τῆς ἐργασίας μου «Στὰ ἔγγραφα τῆς παρουσίας τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῖ», *Δελτίο τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 20 (2017), 105.

νοι που είχαν επωμιστεί μέχρι τότε τις οικονομικές δυσκολίες με την επιχείρηση του Breitkopf και έπρεπε να αναλάβουν τώρα τη νέα έκδοτική δαπάνη.

Άλλου είδους συνεργασία με τον Μακάριο ή οποιαδήποτε πρόσθετη βοήθειά του δεν τεκμηριώνεται από τις πηγές. Το πολύ πολύ ο Κοραής να του είχε ζητήσει τη συνδρομή όταν εκείνος πέρασε από τη Σμύρνη, πάνω σε θεολογικά ζητήματα που αναπτύσσονταν στις σημειώσεις της Κατήχησης, έτσι ακριβώς όπως ένας προηγούμενος της μονής Βατοπαιδίου, επισκέπτης του οίκου των Κοραή, του έστειλε, καθώς φαίνεται, σχετικά βοηθήματα με τα «παιδιάριά του», τους υπό την καθοδήγησή του δόκιμους μοναχούς.²⁹ Εκτός, λοιπόν, από το χορηγικό σκέλος της έκδοσης, όλη ή άλλη υπόστασή της ανήκε στην πνευματική του ιδιοκτησία. «Πόνημα ιδιόν μου και όχι δώρημα άλλου» θα αντιτείνει στον ουρανόσταλο Άγγελο του «Ενύπνιου», της τερπνής δηλαδή μυθοπλασίας του όνειρου, παρένθετης στο γράμμα της 29 Οκτωβρίου του 1787 προς τον Πρωτοψάλτη, διαμαρτυρόμενος επειδή ο Άγγελος άρπαξε ένα αντίτυπο της Κατήχησης και το έριξε στο τάσι της πλάστιγγας με τις δωρεές του Θεού προς το πρόσωπό του.³⁰ Πιο ξεκάθαρη απάντηση σε όσους θα άμφισβητούσαν αργότερα ή θα προβληματίζονταν για την πατρότητα της έκδοσης δεν μπορούσε να υπάρξει.

Αυτό πάντως το έκδοτικό πρωτόλειο των νεανικών χρόνων του Κοραή, καθώς και οι άλλες κατηχήσεις του 1783, όλα προϊόντα βιοποριστικής ανάγκης, δεν θα αφήσουν παρά άχνό αποτύπωμα στη μνήμη του από το 1788 και έπειτα τον καιρό του Παρισιοῦ, αφιερωμένο πια στην ευρωπαϊκή φιλολογική του καταξίωση και στον αγώνα για την προαγωγή της παιδείας και την έθνική αφύπνιση των όμογενών του, θα έχουν όμως συμβάλει καθοριστικά στη θεολογική του κατάρτιση, έμφανη στις σελίδες των ύστερων συγγραφικών του κόπων. Την τρίτη ωστόσο δεκαετία του 19ου αί., μερικά χρόνια πριν φύγει από τη ζωή, θα προκύψει ξαφνικά ή περίπτωση επανέκδοσής τους. Ός τότε δεν είχε καν κρατήσει στη βιβλιοθήκη του αντίτυπά τους (παρακαλούσε τους εκτός Γαλλίας φίλους του να βροῦν σώματα και να του τὰ στείλουν), τον τίτλο μάλιστα της *Όρθόδοξου Διδασκαλίας* θα τον μνημόνευε κάποτε αλλοιωμένο: *Όρθόδοξος*

29. Ό.π., σ. 41. Πβ. Κ. Θ. Δημαράς, «Τὰ νεανικά...», ό.π., σ. 26.

30. Ό.π., σ. 85.

Όμολογία.³¹ Φυσιολογικό τὸ παραθύρημα. «Εἶναι τώρα καμμιά χιλιάδα χρόνοι» πού εἶχε ἐκδώσει τὴ Σύνοψη, ἔγραφε χαριτολογώντας σ' ἕνα χιωτὴ ἐπιστολογράφο του,³² ἀλλὰ τὸ ἴδιο θὰ μπορούσε νὰ πεῖ καὶ γιὰ τὴν Κατήχηση τοῦ Πλάτωνος.

II. Ὁ Κοραῆς γιὰ τὴν ἐμπλοκὴ του στὸ ἐμπόριο

Εἶναι λίγο ὡς πολὺ γνωστὲς οἱ θέσεις τοῦ Κοραῆ ἀπέναντι στὸ ἐπάγγελμα πού ἐξανγκάστηκε νὰ ἀσκήσει ἀπὸ τὸ 1771 ὡς καὶ τὸ 1777, τὸν καιρὸ δηλαδὴ τῆς νεότητάς του, ἐγκαταλείποντάς το ἄδοξα χρεοκοπημένος διαχειριστὴς τῆς συντροφίας τοῦ πατέρα του στὸ Ἄμστερνταμ. Τὶς σχετικὲς μαρτυρίες ἔχει καταθέσει ὁ ἴδιος τόσο στὰ γράμματά του ὅσο καὶ στὴν ἐξιστόρηση τοῦ Βίου του ἀλλὰ καὶ σὲ κάποιες ἀπὸ τὶς σελίδες τῶν ἐκδόσεών του.³³ Νὰ ξαναθυμηθοῦμε τὶς κυριότερες ἀπὸ αὐτὲς ὅχι ἀναγκαστικὰ μὲ τὴ χρονολογικὴ σειρὰ πού ἔχουν καταγραφεῖ.

Πρῶτῃ μαρτυρία: εἶναι ἡ πιὸ ὀψιμὴ ἀλλὰ μᾶς πηγαινέει στὰ χρόνια τῆς Σμύρνης πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδό του στὸ ἐμπορικὸ στάδιο γιὰ τὸ ὁποῖο τὸν προὐρίζε ἡ πατρικὴ ἀπόφαση. «Ἀπεστρεφόμεν τὸν ἐμπορικὸν βίον ὡς μέγα ἐμπόδιον νὰ ἀπολαύσω τὴν ποθουμένην παιδείαν», θὰ γράψει στὴν αὐτοβιογραφία του τὸ 1829. Δέχτηκε ὅμως νὰ ὑπακούσει «διὰ τὴν ἐλπίδα, ὅτι ἡ ἀσχολία τοῦ ἐμπορίου ἔμελλε νὰ μ' ἀφίνη καὶ καιρὸν ἱκανὸν νὰ θησαυρίσω ὅσῃν ἦτο δυνατόν, ἂν ὅχι ὅσῃν ἐδιψοῦσα σοφίαν».³⁴ Ἡ ἐνδόμυχη ἐπιθυμία του ἐκπληρώθηκε, ἡ διαχείριση ὅμως τοῦ ἐμπορικοῦ μαγαζιοῦ τοῦ πατέρα του κατέληξε σὲ ναυάγιο.

31. Γράμμα στὸν Κων. Βαρδαλάχο, 14 Ἰουν. 1814, *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Γ' (1810-1816), Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1979, σ. 303. Μὲ αὐτὸ τὸν τίτλο εἶχαν κυκλοφορήσει τὸν 17ο καὶ 18ο αἰ. ἀρκετὰ δογματικὰ καὶ κατηχητικὰ ἐγχειρίδια. Μὴν ξεχνᾶμε πάντως ὅτι καὶ ἡ *Μικρὰ Κατήχησις* εἶχε ἐπεξηγηματικὸ τίτλο *Όμολογία τῆς μὴ ἠνωμένης θρησκείας τῶν Γραικῶν*.

32. Γράμμα στὸν Θεόδ. Πρασσακᾶκη, 18 Ἰουν. 1827, *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. ΣΤ', σ. 35.

33. Οἱ περισσότερες εἶναι συγκεντρωμένες μαζὶ μὲ τὶς κρίσεις ἄλλων, σύγχρονων καὶ μεταγενέστερων, γιὰ τὸν ἔμπορο Κοραῆ ἀπὸ τὸν Φίλιππο Ἡλιοῦ στὸ δημοσίευμά του *Σταμάτης Πέτρον, Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1976, σ. 81 κ.έ. Ἀπὸ τῆ σ. ζα' καὶ ἐξῆς τῆς Εἰσαγωγῆς ὁ συγγραφέας ἀναλύει κριτικὰ τὶς κατηγορίες τῶν ἀντιπάλων τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴν ἐμπορικὴ του χρεοκοπία.

34. Βλ. τὴ δημοσίευση τοῦ Βίου στὰ *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς*, τ. Α', πρόλογος Κ. Θ. Δημαράς, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1986, σ. ιη'.

Δεύτερη μαρτυρία: προέρχεται από γράμμα τοῦ 1790 καὶ σ' αὐτὴν περικλείεται ἡ αἴσθησις τῆς ματαιότητος καὶ τοῦ κενοῦ ποῦ τοῦ ἄφησε ἢ ἐνασχόληση μὲ τὸ ἐμπόριο στὰ καλύτερα χρόνια τῆς ζωῆς του: «Ἡ κακὴ μου τύχη μὲ κατεδίδασκε νὰ δαπανῆσω τὸ καλύτερον μέρος τῆς ἡλικίας μου εἰς τὴν ἐμπορίαν», θὰ ἐξομολογηθεῖ τὸν Αὐγούστου τοῦ 1790 στὸν Δημήτριον Λῶτο ἀπὸ τὸ Παρίσι, μὲ ἀφορμὴ τὴν κίνησιν τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀνδρέα νὰ συστήσῃ στὴ Σμύρνη ἐμπορικὴ συντροφία.³⁵

Τρίτη μαρτυρία: τρία χρόνια ἀργότερα ὁ Κοραῆς θὰ ἀποκάλυπτε τὰ ψυχολογικὰ ἀδιέξοδα ποῦ βίωνε κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς ἄσκησης τῶν ἐπαγγελματικῶν του καθηκόντων στὸ Ἄμστερνταμ καὶ ποῦ στάθηκαν, κατ' αὐτόν, αἰτία νὰ τερματίσῃ τὸν ἐμπορικὸ του βίον. Ἄτομο διακατεχόμενον ἀνεκὰθεν ἀπὸ τὸ ἔντονον πάθος τῆς ἀνεξαρτησίας, αἰσθανόταν ἐγκλωβισμένος σ' ἓνα κύκλον πολλαπλῶν σχέσεων καὶ ἐξαρτήσεων –συνυφασμένων προφανῶς μὲ τὶς συναλλαγὰς καὶ συμπεριφορὰς τῶν ἐταίρων τόσο τῆς δικῆς του συντροφίας ὅσο καὶ ἐκείνων ποῦ ἐκπροσωποῦσαν ἄλλες ἀνταγωνιστικὰς ἐμπορικὰς μονάδας σὲ Δύση καὶ Ἀνατολή–, ἐξαρτήσεων ἀφόρητων γιὰ τὴν (ἄγρια) ψυχὴν του, καθὼς τὸν ἐξέθεταν σὲ ἀμφισβητούμενες ὑποθέσεις μὲ ἀνθρώπους δυνητικοὺς καταπιεστές του. Γι' αὐτὸ καὶ ἐναγκαλίστηκε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἀνθρώπου τῶν γραμμάτων ὡς τὸ μόνον μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖον θὰ μποροῦσε νὰ διατηρήσῃ τὴν ἀνεξαρτησίαν του, ὅπως ἔγραφε τὸν Ἰούλιον τοῦ 1793 στὸν γάλλο φίλον του Chardon de la Rochette, σὲ μιὰ ἐκ βαθέων ἐξομολόγησιν γιὰ τὶς ἀπαρέγκλιτες ἀρχὰς ποῦ διεῖπαν τὴν ζωὴν του ἀκόμη καὶ μέσα στὶς πιὸ ἀντίξοες συγκυρίες.³⁶

Τέταρτη μαρτυρία: εἶχε περάσει πιά μεγάλο διάστημα ὅταν τὸ 1817, μὲ ἀφορμὴ ἓνα συμπτωματικὸ γεγονός ποῦ τὸν ξάφνιασε εὐχάριστα, θὰ ἀναχθεῖ στὰ νεανικὰ του χρόνια καὶ στὴν ἐμπλοκὴν του στὸ ἐμπόριο. Χωρὶς δισταγμὸν θὰ τὴν χαρακτηρίσῃ «πταῖσμα» τοῦ πατέρα του καὶ ἀποδέκτης τῆς ὁμολογίας του θὰ εἶναι ὁ φίλος του ἔμπορος τῆς Τεργέστης, Ἰάκωβος Ρώτας, στὸν ὁποῖον θὰ εἰρωνευτεῖ τὴν ἐπιλογὴν τοῦ

35. *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Α', σ. 134.

36. Μὲ τὰ ἴδια του τὰ λόγια: «Ce sont ces principes qui m'ont fait abandonner le commerce, après l'avoir exercé six ans, parce que le commerce me mettoit dans un cercle de rapports et de dépendances multipliées très-gênantes pour mon âme farouche, et qu'il m'exposoit à des affaires litigieuses avec des hommes qui m'auroient peut-être opprimés», *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., σ. 324. Γιὰ τὸ πλέγμα τῶν δυσκολιῶν καὶ συγκρούσεων ποῦ ἀντιμετώπιζε τότε ὁ Κοραῆς βλ. Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Σταμάτης Πέτρου...*, ὁ.π., σ. μθ' κ.έ.

γονιού του πού δὲν εἶχε διακρίνει ὅτι δὲν διέθετε οὔτε κἀν τὰ στοιχειωδέστερα προσόντα γιὰ ἓνα τέτοιο ἐπάγγελμα, ἐλλείψεις πού τὸν συνόδευαν ἀκόμη στὴ ζωὴ του, θὰ πῆ με αὐτοσαρκαστική ὑπερβολή.³⁷

Πέμπτη μαρτυρία: πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχαιότερη ἀπὸ ὅλες, ἐπισημασμένη ἤδη ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρά,³⁸ ἡ ὁποία συνδέεται σαφῶς με τὴν προηγούμενη. Καὶ μπορεῖ νὰ μὴ ἀναφέρεται εἰδικὰ στὴν ἀτομική του περίπτωση, ὅμως χωρὶς ἀμφιβολία τὴν ἐμπεριέχει. Τὸ γεγονός ὅτι εἶναι καταγραμμένη σὲ ἓνα δημοσίευσμά του πού εἶδε τὸ φῶς πολὺ κοντὰ στὸ ἐμπορικό ναυάγιο τῆς Ὁλλανδίας, τέσσερα μόλις χρόνια, τὸ 1782, μετὰ τὴν ἐπιστροφή στὴ Σμύρνη, ἔχει, ὅπως θὰ δοῦμε, τὴ σημασία του. Πρόκειται γιὰ μία ἀπὸ τὶς σχολιαστικές παρεμβάσεις του στὸ κείμενο τῆς μετάφρασης τῆς Ὁρθοδόξου Διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνος Μόσχας. Ἀφορημένος ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τοῦ συγγραφέα πάνω στὸ περιεχόμενο τῆς πέμπτης ἐντολῆς τοῦ μωσαϊκοῦ Δεκαλόγου («Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴν μητέρα σου»), ὅπου περιγράφονταν τὰ καθήκοντα τῶν παιδιῶν ἀέναντι στοὺς γονεῖς, σὲ ἀμοιβαιότητα με ἐκεῖνα τῶν δευτέρων, θεώρησε ἐπιτακτικό νὰ σχολιάσει μόνο ἐκεῖνο τὸ σημεῖο τῶν γονεϊκῶν φροντίδων πού ἀφοροῦσε τὴν ἐπαγγελματική ἀποκατάσταση τῶν παιδιῶν. «Νὰ τὰ διδάσκωσιν εἰς τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ –συμβούλευε ὁ συγγραφέας τῆς Ὁρθοδόξου Διδασκαλίας– καὶ τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας (= γνώσεις), εἰς τὰς ὁποίας εἶναι ἐπιτήδεια, καὶ νὰ σπουδάζωσι νὰ τὰ βάλλωσιν εἰς ἐκεῖνο τὸ ἐπάγγελμα, τὸ ὁποῖον εἶναι πρόσφορον καὶ κατάλληλον εἰς τὴν φύσιν αὐτῶν».³⁹ Στὴν παρέμβασή του ὁ Κοραῆς θὰ ἐστιᾶσει στὴν ἐπαγγελματική ὀργάνωση τῆς ἑλληνικῆς πατριαρχικῆς οἰκογένειας κἀνοντας ἓνα σύντομο μάθημα γιὰ τὴν ἀνάγκη ἀνατροπῆς τῶν στερεοτύπων τῆς, ἀφήνοντας ὅμως τοὺς νοήμονες ἀναγνώστες, λόγω τοῦ περιορισμένου χώρου τῶν ὑποσημειώσεων, νὰ σκεφθοῦν μόνοι τὶς ὀλέθριες συνέπειες τῆς κακῆς ἐκλογῆς ἐπαγγέλματος. Χαρακτηριστικὸ πάντως τῆς προχωρημένης

37. Γράμμα τῆς 9 Φεβρ. 1817, *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Δ' (1817-1822), Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1982, σ. 8. Τὸ ξάφνιασμα προερχόταν ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη ὅτι καὶ οἱ δύο τους, Κοραῆς καὶ Ρώτας, στὴν ἐμπορική τους σφραγίδα εἶχαν χαράξει τὸ ἴδιο ρητό: «Βίον πορίζου πάντοθεν πλὴν ἐκ κακῶν». Ὅσο γιὰ τὴν αὐτοσαρκαστική ὑπερβολὴ ἦταν φανερὴ στὴν περιγραφή τῶν ἱκανοτήτων του στὶς λογιστικὲς πράξεις: «Δὲν εἶμαι καλὸς νὰ μοιράσω δύο γαδάρων ἄχυρα». Ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ τὶς δηλώσεις αὐτοῦ τοῦ εἵδους χαρακτηρίζει ὡς «κοκεταρίες διανοουμένου», ὁ.π., σ. νθ'.

38. *Ἱστορικά Φροντίσματα*, ὁ.π., σ. 31, πβ. ἐδῶ σημ. 44.

39. *Ὁρθόδοξος Διδασκαλία...*, ὁ.π., σ. 210-211.

σκέψης του είναι ή επισήμανση ότι μία από τις κυριότερες αιτίες που οι άνθρωποι καταστρέφουν τη ζωή τους είναι ή έλλειψη αυτογνωσίας, ή αδυναμία να αποκοτύν συνείδηση τῶν ἐμφυτων ἰκανοτήτων καὶ δεξιότητων τους καὶ ὅτι ἐδῶ ἔχουν χρέος νὰ ἀναλαμβάνουν διερευνητικὸ καὶ καθοδηγητικὸ ρόλο οἱ γονεῖς.⁴⁰ Τὸ μάθημά του, ἀφορημένο περισσότερο ἀπὸ ἀνθρώπινες ἐμπειρίες —ὥστόσο, ἄς μὴν ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ τοῦ εἶχαν προσφέρει ἐρεθίσματα καὶ ἀναγνώσεις κειμένων ἀνάλογης ὕλης, σὰν π.χ. τὶς σελίδες τοῦ *Αἰμίλιου* (1762) μὲ τὶς νεωτερικὲς παιδαγωγικὲς θεωρίες τοῦ J. J. Rousseau—,⁴¹ πρέπει νὰ εἶναι τὸ πρωιμότερο

40. Γιά τὴ νεώτερη ψυχολογικὴ προσέγγιση στὸ ζήτημα τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐπιλογῆς βλ. Μιχάλης Κασσωτάκης, «Ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς Συμβουλευτικῆς καὶ τοῦ Ἑπαγγελματικοῦ Προσανατολισμοῦ», στὸ Μιχ. Ι. Κασσωτάκης (ἐπιμ.), *Συμβουλευτικὴ καὶ Ἑπαγγελματικὸς Προσανατολισμός. Θεωρία καὶ πράξη*, Ἀθήνα, Τυπωθῆτω, 2004, σ. 69. Εἰδικότερα γιὰ τὴν ἐπίδραση στὴν ἐπαγγελματικὴ ἐπιλογή τῶν σχέσεων τοῦ ἀτόμου μὲ τὸ γονεϊκὸ του περιβάλλον καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ «ἀσφαλοῦς δεσμοῦ» τῆς οἰκογένειας στὴν ἀνακάλυψη ἀπὸ τὸ παιδί τῶν διαφορετικῶν πτυχῶν τοῦ ἑαυτοῦ του βλ. Γεωργία Κουμουνοδούρου, «Θεωρία δεσμοῦ καὶ διαδικασία λήψης ἐπαγγελματικῆς ἀπόφασης: θεωρητικὲς διασυνδέσεις, ἐμπειρικὰ εὐρήματα καὶ κριτικὴ ἀξιολόγηση», στὸν τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν καθ. Μιχάλη Κασσωτάκη ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του: *Σύγχρονα θέματα ἐπαγγελματικῆς Συμβουλευτικῆς*, Ἀθήνα, ἐκδ. Γρηγόρη, 2015, κυρίως τὶς σ. 49-54. Εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὸν τιμώμενο παιδαγωγὸ γιὰ τὴν ἄμεση προθυμία νὰ θέσει ὑπόψη μου τὴν ἠλεκτρονικὴ ἔκδοση τοῦ ἐν λόγω τόμου.

41. Ἄν καὶ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Rousseau στὸ τρίτο βιβλίον τοῦ *Αἰμίλιου*, ὁ ὁποῖος ἀμφισβητεῖ τὴν ἰκανότητα γονέων καὶ δασκάλων νὰ καθοδηγοῦν τοὺς νέους στὸ θέμα τῆς ἐκλογῆς ἐπαγγέλματος, εἶναι πολὺ πιθανὸν ὁ Κοραῆς νὰ εἶχε διαβάσει ἀπὸ τὴν περίοδο κιόλας τῆς Ὀλλανδίας (1771-77) τὸ πολύχροτο βιβλίον τοῦ πολίτη τῆς Γενεύης, ἐκδεδωμένο καὶ στὸ Ἀμστερνταμ, στὸ ὅποιο θὰ ἐπανερχόταν ἀργότερα στὰ κείμενά του, βλ. Ρωξάνη Ἀργυροπούλου, «Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσώ στὸν νεοελληνικὸ Διαφωτισμό», *Ὁ Ἐραριστὴς* 11 (1980) —Ἀφιέρωμα στὸν Κ.Θ. Δημαρά—, σ. 208. Ἄλλωστε στὸν μεταθανάτιο νοταριακὸ κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης του ἐντοπιζοῦνται, ἐκτὸς ἀπὸ μεμονωμένα ἔργα τοῦ Rousseau, καὶ μιὰ πολύτομη ἐκδοτικὴ σειρά, βλ. Polychronis K. Enepekides, *Documents notariaux inédits sur Adamantios Coray*, Βερολίνο, Deutsche Akademie der Wissenschaften, 1959, σ. 16, 31. Παραπέμπω τὸν μὴ γαλλομαθὴ ἀναγνώστη γιὰ ὀρισμένες ἐνδεικτικὲς σκέψεις ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ *Αἰμίλιου* στὴ μετάφραση τῆς Πολυτίμης Γκέκα, *J. J. Rousseau, Αἰμίλιος ἢ Περὶ ἀγωγῆς, βιβλία III*, τ. Α', Ἀθήνα, Πλέθρον, 2010, σ. 258, 259, 261 (στὴ σ. 259, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὴν ἀδυναμία τῶν πατέρων καὶ τῶν δασκάλων νὰ γνωρίζουν ἀκόμη καὶ τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῆς τέχνης νὰ παρατηροῦν τὰ παιδιά, ἢ *la maîtres* ἔχει μεταφραστεῖ ἀπὸ ἀβλεψία «μητέρες»).

πού έχει καταγραφεί στην ελληνική βιβλιογραφία της Συμβουλευτικής και του Ήπαγγελματικού Προσανατολισμοῦ, ενός κλάδου τῆς Ψυχολογίας πού ἀναπτύχθηκε κατεξοχὴν τὸν προηγούμενο αἰώνα.⁴² Ἀντιγράφω :

«Οἱ πατέρες σφάλονται μεγάλως, ὅταν ἀναγκάζωσι τὰ ἴδια τέκνα νὰ ἀγκαλίζονται τὸ ἴδιον ἐπάγγελμα, εἰς τὸ ὁποῖον αὐτοὶ εὐρίσκονται. Ὁ Πραγματευτὴς θέλει ὅλα του τὰ τέκνα πραγματευτὰς· ὁ τεχνίτης, τεχνίτας· καὶ ὁ φιλόσοφος, φιλοσόφους· χωρὶς νὰ ἐξετάσῃ, μήτε ὁ πραγματευτὴς, ἂν ὅλα του τὰ τέκνα ἦναι ἐπίσης ἐπιτήδεια εἰς τὴν ἐμπορίαν· μήτε ὁ τεχνίτης, ἂν ἡ τέχνη ἀρμόζῃ εἰς αὐτὰ μήτε ὁ φιλόσοφος, ἂν ἡ φιλοσοφία δύναται νὰ τελεσφορήσῃ εἰς τὰς κεφαλὰς των. Μία ἀπὸ τὰς ἰσχυροτέρας αἰτίας τῆς διαφθορᾶς τῶν ἀνθρώπων εἶναι, ὅτι δὲν εὐρίσκεται πᾶς ἕνας εἰς τὴν στάσιν [= γνῶση τῆς κατάστασης], διὰ τὴν ὁποῖαν τὸν ἔκαμεν ἐπιτήδειον ἢ πρόνοια τοῦ Θεοῦ. Ἐνας ἀπρόκοπος τεχνίτης ἤθελεν ἴσως ἦναι ἔντιμος πραγματευτὴς, ἢ μέγας φιλόσοφος· ἂν οἱ γονεῖς του ἐξέταζον τὰς δυνάμεις τοῦ νοῦς του, πρὶν νὰ τὸν διορίσωσιν εἰς κἀνένα ἐπάγγελμα. Ἡ συντομία μιᾶς σημειώσεως δὲν μοὶ συγχωρεῖ νὰ παραστήσω τὰ ἄτοπα καὶ τὰς μεγάλας δυστυχίας, ὅσαι γεννῶνται ἀπὸ τὴν κακὴν ἐκλογὴν τοῦ ἐπαγγέλματος· ὅστις ὅμως ἤξεύρει νὰ συλλογίζεται, θέλει τὰ καταλάβῃ καὶ χωρὶς ἐγὼ νὰ τὰ ἀπαριθμήσω.»⁴³

Δὲν θὰ κἀναμε λάθος, ὅπως ἄλλωστε τὸ παρετήρησε ὁ Κ. Θ. Δημαράς,⁴⁴ ἂν ἐκλαμβάναμε τὴ σημείωση αὐτὴ τοῦ Κοραῆ καὶ ὡς αὐτοαναφορικὴ, ὡς ἐρμηνεία, ἂν ὄχι ἀπολογία, θὰ ἔλεγα, τῆς «μεγάλῃς δυστυχίας» πού εἶχε προξενήσει στὸν ἴδιο καὶ τὴν οἰκογένειά του ἢ πρόσφατη χρεοκοπία του, ἀσκώντας ἕνα ἐπάγγελμα πού δὲν τὸ εἶχε ἐπιλέξει μὲ δική του θέληση. Δικαιωνόταν ἔτσι καὶ ὁ Σταμάτης Πέτρου, ὁ πάτριος παραγιός του στὸ Ἄμστερνταμ, πού εἶχε καταγγεῖλει τὴν ἀπειρία, τὴν ἀδιαφορία καὶ τὴν ἀνικανότητα τοῦ ἀφεντικοῦ του νὰ διαχειριστεῖ τὰ συμφέροντα τῆς συντροφίας, διαμηνύοντας στοὺς ἐταίρους της ὅτι «ἡ αὐθεντία του δὲν ἦταν διὰ πραγματευτὴς, ἦταν καλὸς νὰ τὸν ἔστελνε ὁ πατέρας του νὰ

42. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Μιχάλης Κασσωτάκης, «Ἱστορικὴ ἐξέλιξη...», ὅ.π., σ. 61 κ.έ.

43. Ὁρθόδοξος Διδασκαλία..., ὅ.π., σ. 211.

44. «Προσωπικὸς εἶναι ὁ τόνος πού βγαίνει ἀπὸ μιὰ σημείωση τῆς Κατήχησης ὅπου ψέγει τοὺς γονεῖς πού θέλουν νὰ δίνουν τὸ δικό τους ἐπάγγελμα στὰ παιδιά τους· μιλῶσε ἐδῶ ἢ πρόσφατῃ ἀκόμη ἐμπορικῇ του πείρᾳ», σχολιάζει, Ἱστορικὰ Φροντίσματα, ὅ.π., σ. 31.

μάθη τὴν ἰατρικὴν».⁴⁵ Ἄραγε οἱ γονεῖς τοῦ Κοραῆ, ποὺ ζοῦσαν ἀκόμη τότε, καὶ ἰδιαίτερα ὁ πατέρας του Ἰωάννης συμμεριζόταν τὶς ἰδέες τοῦ γιοῦ του ποὺ τὸν παρουσίαζαν ἔμμεσα συμμέτοχο στὸ οἰκονομικὸ ναυάγιο τῆς Ὁλλανδίας ἢ ἐνίωσε προβληματισμένος καὶ μὲ διάθεση αὐτοκριτικῆς διαβάζοντας τὸ νεωτερικὸ γιὰ τὰ παραδοσιακὰ ἦθη τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων μῆνυμά του;

III. «Ἡ ἀδιακόπως πολεμοῦσα τὴν Ἑλλάδα... θανατικὴ νόσος». Νουθετικὲς παρεμβάσεις τοῦ Κοραῆ ἀπὸ Σμύρνη καὶ Παρίσι

Λίγες σελίδες μετὰ τὸν σχολιασμό τῶν ὑποδείξεων τοῦ συγγραφέα τῆς Ὁρθοδόξου Διδασκαλίας ἀναφορικὰ μὲ τὶς φροντίδες ποὺ ὄφειλαν νὰ καταβάλλουν οἱ γονεῖς γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἀποκατάσταση τῶν παιδιῶν τους, ὁ μεταφραστὴς, ἀκολουθώντας τὴ ροὴ τῶν θεολογικῶν ἐρμηνειῶν τοῦ Πλάτωνος Μόσχας πάνω στὸ κείμενο τοῦ μωσαϊκοῦ Δεκαλόγου, θὰ θελήσει νὰ σχολιάσει ἓνα θέμα ποὺ προέκυπτε αὐτὴ τὴ φορὰ ἀπὸ τὴν προσέγγιση τοῦ ρώσου ἱεράρχη στὸ νόημα τοῦ «Οὐ φονεύσεις», τῆς ἑκτῆς δηλαδὴ ἐντολῆς.⁴⁶ Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τελευταῖος διεύρυνε τὰ ὄριά του πέρα ἀπὸ τὸ προφανὲς σημαϊνόμενό του (παραβάτες τῆς θείας ἐντολῆς ἦταν ὄχι μονάχα ὅσοι διέπρατταν φόνο –ἀνάμεσά τους καὶ οἱ αὐτόχειρες– ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἐκδήλωναν κάθε λογῆς ἀντικοινωνικὲς συμπεριφορὲς ποὺ ἔβλαπταν τὸν συνάνθρωπο μαζὶ καὶ τὸν ἴδιο τους τὸν ἑαυτό) ἐπέτρεψε στὸν Κοραῆ νὰ πάρει τὴν πρωτοβουλία, ὑποκαθιστώντας ἴσως τοὺς κοινοτικὸς φορεῖς ἐξουσίας ἢ παράλληλα μὲ αὐτούς, νὰ ἀπευθυνθεῖ στοὺς συμπατριῶτες του μὲ σκοπὸ νὰ τοὺς διαφωτίσει γιὰ κάποιες διαδεδομένες συνήθειές τους καὶ πρακτικὲς καθημερινότητας ποὺ ἔθεταν σὲ κίνδυνο τὴ ζωὴ τόσο τῶν ἴδιων καὶ τῶν οἰκείων τους ὅσο καὶ τῶν ὑπόλοιπων μελῶν τῆς κοινότητος. Τῆς νουθετικῆς αὐτῆς παρέμβασης τὸ ἐρέθισμα ὑπῆρξε συγκεκριμένο. Ὁ συγγραφέας τῆς Κατήχησης ταυτίζοντας τοὺς αὐτόχειρες μὲ τοὺς ἐνόχους φόνου εἶχε ἐντάξει στὴν κατηγορία τους καὶ ὅσους «ἐθελουσίως ἐπιρρίπτονται εἰς κινδύνους ζωῆς: οἷον ὅποταν τις κολυμβῆ εἰς τὸ ὕδωρ μὲ φανερόν κίνδυνον πνιγμοῦ· ἢ ὑπάγει χωρὶς ἀνάγκης εἰς τόπους, ὅπου κυριεῦει τὸ θανατικόν, κ.τ.». Τὸ δεῦτερο παράδειγμα

45. Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Σταμάτης Πέτρου...*, ὁ.π., σ. 47. Ἀντίθετη πρὸς τὰ παραπάνω ἀποψη τεκμηριώνει ὁ συγγραφέας ἀπὸ τὴ σ. νγ' καὶ ἐξῆς.

46. Ὁρθόδοξος Διδασκαλία, ὁ.π., σ. 216-220.

ἦταν αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ ἐρέθισε τὸ ἀνήσυχο πνεῦμα καὶ τὴν πατριωτικὴ εὐαισθησία τοῦ Κοραῆ, ἀφοῦ συνδεόταν μὲ γνώριμά του φαινόμενα στὸν γεωγραφικὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς ὅπου κατοικοῦσε. Παραθέτω τὸ σχετικὸ σχόλιό του παραλείποντας κάποιες βιβλικές ἀναφορές στὴ ζοφερὴ μεταθανάτια τύχη τῶν παραβατῶν:⁴⁷

«Εἰς τοὺς τόπους τῆς Τουρκίας, διὰ τὸ νὰ συμβαίῃ συνεχέστερον τὸ θανατικόν, δὲν εἶναι ἄλλο κοινότερον ἀπὸ τὸ νὰ βλέπη τις πολλοὺς ῥιψοκινδύνους· οἱ ὅποιοι χωρὶς συνείδησιν βάλλουσιν εἰς κίνδυνον ὄχι μόνον τὴν ἰδίαν ζωὴν, ἀλλὰ καὶ ἐκείνην τοῦ πλησίον. Ἄν τὸ «ὄ σὺ μισεῖς, ἐτέρω μὴ ποιήσης» ἦναι φυσικὸς νόμος, τετυπωμένος εἰς τὴν καρδίαν ἐκάστου: ὁ κανὼν, τὸν ὅποιον χρεωστεῖ νὰ φυλάττῃ ὁ ἄνθρωπος εἰς τοιαύτας δυστυχεῖς περιστάσεις, εἶναι τό, ἀφ' οὗ λάβῃ τὴν ἐλαχίστην ὑπόψιν τῆς ὀλεθρίου ταύτης ἀσθενείας εἰς ἑαυτόν, ἢ εἰς ἄλλον τινὰ τῆς οἰκίας αὐτοῦ, μήτε αὐτὸς νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὸν οἶκον μήτε εἰς ἄλλον νὰ συγχωρήσῃ νὰ ἐμβῇ εἰς τὸν οἶκον του, πάρεξ μὲ τὴν ἀναγκαίαν προφυλακὴν. Ὅστις ἄλλως ἤθελε πράξῃ, εἶναι μισάδελφος καὶ φονεύς...»

Νὰ διευκρινίσουμε ἀρχικὰ ὅτι οἱ ἀναγνώστες, ἐκτὸς προφανῶς ἐκείνων τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος τῆς Σμύρνης, ἀγνοοῦσαν τὴν τοπικὴ ταυτότητα τοῦ ἐκδότῃ τῆς Ὁρθοδόξου Διδασκαλίας. Τὸ «Δ. Κοραῆς» μὲ τὸ ὅποιο ὑπογράφει τὴν προσφώνηση στὸν Πλάτωνα Μόσχας, δηλωτικὸ γιὰ μιὰ καὶ μοναδικὴ φορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ μεταφραστῆ, δὲν συνοδεύεται ἀπὸ προσδιοριστικὰ στοιχεῖα τοῦ προσώπου του. Ἔτσι στὸ ὀπτικὸ του πεδίο οἱ τόποι τῆς Τουρκίας εἶχαν προπάντων ἀναφορὰ στὴ Σμύρνη ἀπὸ τὴν ὁποία, μεγάλως πιά, θυμόταν τὴν ἐμπειρία τῶν παιδικῶν του χρόνων, ὅταν ἡ οἰκογένειά του, μαζί μὲ τοὺς συγγενεῖς τους, κατέφευγε στὸ χωριὸ κατὰ τοὺς συχνοὺς καιροὺς τοῦ θανατικοῦ.⁴⁸ Οἱ βιωμένες ἀπὸ τὸν ἴδιο μαρτυρίες, παλαιότερες καὶ νεώτερες, γιὰ τὶς ἐπανειλημμένες ἐμφανίσεις ἐκεῖ τῆς λοιμικῆς νόσου ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὶς πηγές. Σύμφωνα μὲ τοὺς λεπτομερεῖς πίνακες τῆς πραγματείας τοῦ Daniel Panzac γιὰ τὴν πανώλη στὴ Σμύρνη, ποὺ καλύπτουν στὸ σύνολό τους σχεδὸν τὸν 18ο αἰώνα, στὰ εἴκοσι πέντε περίπου χρόνια τῆς διαβίωσης τοῦ Κοραῆ ἐκεῖ

47. Ὁ.π., σ. 219-220. Γιὰ τὶς βιβλικές ἀναφορές βλ. ἐδῶ σημ. 51. Μιὰ πρώτη διαφορετικὴ παρουσίαση αὐτοῦ τοῦ ἀποσπάσματος, προορισμένη γιὰ τοὺς ἀναγνώστες τῆς ἐφημερίδας *Ἡ Καθημερινή*, δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν ὑποφαινόμενο στὸ συνεχόμενο φύλλο τῆς «Γράμματα καὶ Τέχνες» τῆς 31 Μαΐου 2020, σ. 12.

48. Ἐπιστ. πρὸς Ἰάκ. Ρῶτα, 9 Ἰουλ. 1818, *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Δ', σ. 96.

(1748-1771 και 1777-1782) είχαν σημειωθεί ισάριθμες προσβολές τῆς ἐπιδημίας, ἥπιας ἕως βαριάς μορφῆς, μὲ τὶς ὀλεθριότερες ἀπὸ αὐτὲς νὰ διαρκοῦν γιὰ διάστημα ἑνὸς ὀλόκληρου χρόνου⁴⁹ (νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ 1782, ἔτος τῆς ἐκδοσης τῆς *Ὁρθοδόξου Διδασκαλίας*, ἦταν ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα πού ἔμειναν ἀνεπηρέαστα ἀπὸ τὸν λοιμό). Μέσα σ' αὐτὸν τὸν καταιγισμὸ τῶν ἐπιδημικῶν ἐπιδρομῶν πολλοὶ μετακινοῦνταν γιὰ διάφορους λόγους, συνήθως ἐμπορικούς, στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ ἀψηφώντας τὸν κίνδυνο τῶν ἐπαφῶν μὲ τοὺς κομιστὲς τῆς νόσου, τὰ πλήθη δηλαδὴ τῶν καραβανιῶν ἢ τοὺς ναυτικούς πού ξεμπάρκαραν στὸ λιμάνι τῆς Σμύρνης ἀπὸ περιοχὲς πανωλόπληκτες τῆς Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς, ἐπαφὲς πού εὐνοοῦσαν τὴ μόλυνση, τὴ μετάδοση τῆς ἐπιδημίας στὸ στενὸ καὶ τὴ διασπορὰ τῆς στὸ εὐρύτερο περιβάλλον τῶν συμπολιτῶν τους.⁵⁰ Ὁ Κοραῆς τοὺς ἀποκαλεῖ ὄχι μόνον ριψοκίνδυνους (αὐτόχειρες, ὅπως εἶδαμε, χαρακτηρίζε αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ ἄτομα ὀ Πλάτων Μόσχας) ἀλλὰ καί, μὲ πιὸ καταδικαστικὸ τρόπο, ἀσυνείδητους, πού σημαίνει ἀνθρώπους χωρὶς αἴσθημα ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς εὐθύνης, χωρὶς δηλαδὴ τὸ ἔμφυτο στὸν καθένα ἠθικὸ χρέος τῆς ἀνθρώπινης φιλαλληλίας, ὅπως τὸ ἐξέφραζε καὶ τὸ παλαιὸ ρητό, ἀρχαιοελληνικὸ ὅσο καὶ βιβλικό, πού ἐπικαλεῖται στὸ κείμενο. Ὅμως κάτω ἀπὸ ἐπιβαρυμένες ἐπιδημιολογικὰ συνθῆκες ἐπιβαλλόταν νὰ τηρεῖται ὁ κανόνας, ἡ γενικὴ ἐκείνη ἀρχή, ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ὁποίας θὰ ἀπέτρεπε τὴν ἐξάπλωση τῆς θανατηφόρου ἀρρώστειας. Περιλάμβανε ἀπόλυτα καταληπτὲς καὶ ἐφαρμόσιμες ὑγειονομικὲς συστάσεις κυρίως γιὰ ὅσους εἶχαν τὴν παραμικρὴ ὑπόψια ὅτι παρουσίαζαν συμπτώματα τῆς νόσου οἱ ἴδιοι ἢ κάποιον ἀπὸ τοὺς οἰκείους τους: τὸν αὐτοπεριορισμὸ στὸ σπίτι καὶ τὶς ἀπαραίτητες προφυλάξεις στὴν ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ἄλλους, λίγα ἀλλὰ ἀποτελεσματικῶς χαρακτηῖρα μέτρα πού ἔπρεπε προληπτικὰ νὰ λαμβάνουν. Ἡ μὴ συμμόρφωση σ' αὐτά, κατὰ τὸν σχολιαστή, θὰ πρόσδιδε στοὺς παραβάτες τὸ στίγμα τοῦ μισάδελφου καὶ τοῦ ἐγκληματία καὶ θὰ ἐπέσυρε τὴ θεῖα τιμωρία στὴ μέλλουσα ζωή.⁵¹ Ἐπρεπε προφανῶς οἱ νοθεσίες νὰ περιβληθοῦν μὲ τὸν φόβο τῆς ἀμαρτωλότητος πού ταίριαζε

49. Daniel Panzac, «La peste à Smyrne au XVIIIe siècle», *Annales. Économies, sociétés, civilisations* 28e année, n. 4 (1973), 1092-1093.

50. Ὁ.π., σ. 1080-1084, πβ. Κώστας Π. Κωστής, *Στὸν καιρὸ τῆς πανώλης. Εἰκόνες ἀπὸ τὶς κοινωνίες τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου, 14ος-19ος αἰῶνας*, Πανεπιστημιακὲς ἐκδόσεις Κρήτης, 2020 (δ' μετατύπωση τῆς α' ἐκδοσης τοῦ 1995), σ. 152.

51. Ἡ θέση τους θὰ εἶναι αἰὲν τῇ λίμνῃ τῇ καιομένη πυρὶ καὶ θεῖῳ, ὅ ἐστι δεύτερος θάνατος», μὲ παρατομπές στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη καὶ σὲ ἄλλα βιβλικὰ χωρία.

στό κλίμα τῆς ὕλης μιᾶς χριστιανικῆς κατῆχησης. Ἡ ἀπειλή ἔτσι ἢ ἀλλιῶς ἔβρισκε τὴ νομιμοποίησή της στὸν σκοπὸ τὸν ὁποῖο ἐπιστρατεύθηκε νὰ ὑπηρετηθεῖ, στὴ συνειδητοποίηση τῆς ἀξίας τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς, ποὺ δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ἐκτίθεται σὲ κίνδυνο ἐξαιτίας ἀφρονων καὶ ἐπιπόλαιων συμπεριφορῶν.

Ἐκτοτε, πολίτης ἐκ νέου τῆς Εὐρώπης, ἀφοσιωμένος στὶς ἰατρικὲς σπουδὲς του στὸ Montpellier καὶ ἀπὸ τὸ 1788 κάτοικος τοῦ Παρισιοῦ, ἀσχολούμενος μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ἱπποκράτη μέσα στὶς δυσμενεῖς γιὰ τὴ ζωὴ του συνθῆκες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ὁ Κοραῆς βρισκόταν πιά πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὰ εὐάλωτα στὸν λοιμὸ ἐδάφη τῆς πατρίδας του – ἢ πολυήμερη λοιμοκάθαρση στὸ λαζαρέτο τοῦ Λιβόρνου καὶ στὰ δύο ταξίδια του στὴν Εὐρώπη τὸ 1771 καὶ 1782⁵² ἀσφαλῶς θὰ τοῦ ὑπενθύμιζε πόσο προνοοῦσαν ἐκεῖ γιὰ τὴν προστασία τους ἀπὸ τὶς ἀφίξεις πλοίων προερχόμενων ἀπὸ τὴν Ἀνατολή – ἀλλὰ τὰ δυσάρεστα νέα, κάθε φορὰ ποὺ ἐνέσκηπτε ἢ φονικὴ ἐπιδημία στὴ Σμύρνη, ἔφταναν στὸ Παρίσι μὲσω τῆς εἰδησεογραφίας τῶν ἑφημερίδων, κυρίως ὅμως τῆς ταχυδρομικῆς ὁδοῦ. Φίλοι καὶ γνωστοί, ὅπως ὁ Πρωτοψάλτης καὶ ὁ Βερνάρδος Κεῦνος, δὲν ξεχνοῦσαν νὰ τὸν πληροφοροῦν γιὰ τὶς ἐμφανίσεις τῆς λοιμικῆς νόσου ἢ παρεμφερῶν ἐπιδημιῶν καὶ τὶς καταστροφικὲς συνέπειές τους, εἰδήσεις ποὺ ὁ ἴδιος τὶς μοιραζόταν μὲ τοὺς γάλλους συναδέλφους του, ὅσοι μάλιστα εἶχαν ταξιδέψει, ὅπως π.χ. ὁ Villoison, στὴν Ἀνατολὴ καὶ εἶχαν διατηρήσει δεσμοὺς μὲ Ἕλληνες τῆς περιοχῆς.⁵³ Ἦταν φυσικὸ νὰ διακατέχεται ἀπὸ μεγάλη ἀνησυχία σκεπτόμενος ἰδιαίτερα τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους καὶ δὲν ἔπαυε ἀπὸ τὴν πλευρὰ του νὰ τοὺς καθιστᾶ προσεκτικούς καὶ λιγότερο θαρραλέους ἀπέναντι στὸν λοιμὸ, ποὺ δὲν ἔπρεπε νὰ θεωροῦν ὅτι δὲν διαφέρει ἀπὸ «μίαν ἀπλὴν συνάγχην», ὅπως συμβούλευε μὲ τὴν ιδιότητα πλέον τοῦ γιαιτροῦ τὸν Δημήτριο Λῶτο καὶ τὸν ἀδελφὸ του Ἀνδρέα τὸν Αὐγούστο τοῦ 1787 καὶ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1789, ἢ ὅταν, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1790, χαρακτήριζε καὶ τοὺς δύο «ριψοκινδύνους καὶ ἀληθεῖς παραβολάνους».⁵⁴ Ἡ προτροπὴ του ἀκουγόταν, θὰ ἔλεγε κανεῖς, σὰν

52. Βλ. *Ἀλληλογραφία*, ὅ.π., τ. Α', σ. 4, 18.

53. Βλ. ἐπιστ. πρὸς D'Anse de Villoison, Ἰαν. 1791, ὅ.π., σ. 149 (εὐλογία τὸ 1790 ποὺ θέρισε ὅλο σχεδὸν τὸν παιδόκοσμο τῆς Σμύρνης, ἀνάμεσά του καὶ τὸν πεντάχρονο γιὸ τοῦ Πρωτοψάλτη), καὶ στὸν ἴδιο 7 Μαρτ. 1793, ὅ.π., σ. 309 (φοβερὴ πανώλης ποὺ διήρκεσε 7 περίπου μῆνες).

54. Ὁ.π., σ. 81, 111 καὶ 129 ἀντίστοιχα. Οἱ παραβολάνοι (parabolani), ἀδελ-

ἀπόηχος τῆς δημόσιας παρέμβασής του πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια, ὅταν δὲν εἶχε ἀκόμη ἐπιστημονικὲς περγαμηνὲς οὔτε εὐρύτερη ἀναγνωρισιμότητα. Θὰ ἐπαναλάμβανε τὶς παρεμβάσεις του γιὰ τὸ σοβαρὸ αὐτὸ ἀπὸ ἄποψη ἀτομικοῦ καὶ δημόσιου ἀντίκτυπου πάθος ὑγείας πολὺ ἀργότερα, ὅταν ἀναγνωρισμένος πνευματικὸς ἡγέτης τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων εἶχε στῆ διάθεσή του τὰ ἀναγκαῖα ἐργαλεῖα ἄμεσης καὶ διευρυμένης ἐπικοινωνίας μαζί τους, τὶς ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἀγωγοὺς τῶν σκέψεων καὶ προτάσεων του γιὰ τὴν παιδεία καὶ τὴ γλῶσσα. Στὶς σελίδες τῶν προλεγόμενων του θὰ δοῦμε νὰ τὸν ἀπασχολεῖ καὶ πάλι τὸ ὀλέθριο φαινόμενο ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ ταλανίζει τοὺς πληθυσμοὺς τῆς ἐλληνικῆς ὑπαίθρου καὶ τῶν ἀστικῶν κέντρων, συσσωρεύοντας ἑκατόμβες θυμάτων. Μὲ τὶς νέες δημόσιες παρεμβάσεις ἀπευθυνόταν τώρα σὲ διαφορετικὰ ἀκροατήρια καὶ μὲ διαφορετικὸ κατὰ περίπτωσιν στόχο.

Οἱ πρῶτες ἀπὸ αὐτὲς θὰ γίνουσι στὰ χρόνια 1809 καὶ 1814, ἀρχὴ καὶ τέλος τῆς ἐκδόσεως τῶν ἑξὶ τόμων τῶν *Παραλλήλων Βίων* τοῦ Πλουτάρχου.⁵⁵ Παρὰ τὸ πενταετὲς διάστημα ποὺ τὶς χωρίζει μοιάζουν μὲ συγκοινωνοῦντα δοχεῖα. Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐπανάληψης ἦταν ἄλλωστε συστατικὸ τῆς κοραϊκῆς γραφῆς, ὅπως ἔχει παρατηρήσει ἡ Λουκία Δρούλια, προκειμένου νὰ ἐμπεδώνονται καλύτερα τὰ μηνύματα ποὺ ἐκπέμπονταν πρὸς τοὺς ἀποδέκτες τους.⁵⁶ Στὶς σελίδες τῶν «Αὐτοσχεδίων στοχασμῶν» τὸ ἐπιτακτικὸ αἶτημα γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα καὶ διάδοσιν τοῦ ἀγαθοῦ τῆς παιδείας θὰ συνδεθεῖ καὶ μὲ τὴ μάστιγα τῆς ἐπιδημίας. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ μεταξὺ τους σχέση ἤθελε ὁ Κοραῆς νὰ συνειδητοποιήσουν οἱ ἀναγνώστες. Νὰ καταλάβουν δηλαδὴ ἀφενὸς ὅτι «ἡ ἀδιακόπως πολεμοῦσα τὴν Ἑλλάδα πολλοὺς χρόνους σήμερον θανατικὴ νόσος» ἦταν ἀπὸ τὰ δυστυχέστερα περιστατικὰ ποὺ συνιστοῦσαν ἀνασχετικὸ παράγοντα

φύση τῆς πρωτοχριστιανικῆς ἐκκλησίας, ἐκτελοῦσαν καθήκοντα νεκροθάπτη ἰδίως ὅσων πέθαιναν ἀπὸ λοιμώδεις νόσους. Τὸ 1787 ἀποκαλοῦσε τοὺς ἴδιους «τζαλαβούτηδες».

55. Βλ. τὴν φωτοαναστατικὴ ἐπανεκδόσιν τῶν προλεγόμενων τοῦ Πλουτάρχου στὸν τόμον *Προλεγόμενα*, ὁ.π., τ. Α', εἰδικότερα τοῦ πρώτου τόμου (1809) σ. 317 κ.ἑ. καὶ τοῦ ἔκτου (1814) σ. 548 κ.ἑ. Στὴν πλούσια σὲ πηγαϊκὲς πληροφορίες ἐμπεριστατωμένη μονογραφία τοῦ καθηγητῆ Κώστα Π. Κωστῆ, *Στὸν καιρὸ τῆς πανώλης*, ὁ.π., ὑπάρχουν παραπομπὲς καὶ στοὺς δύο τόμους μὲ περισσότερο ἢ λιγότερο σημαντικὰ σχόλια, βλ. τὶς σημειώσεις ἀρ. 59 καὶ 76.

56. *Προλεγόμενα*, ὁ.π., τ. Γ', πρόλογος Λουκία Δρούλια, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1990, σ. ix.

για την πρόοδο τῆς παιδείας, ὅπως ἐκεῖνος τὴν εἶχε ἰδεαστεῖ ἀφιερώνοντάς τῆς τοὺς μέχρι τότε διανοητικούς του κόπους,⁵⁷ καὶ ἀφετέρου ὅτι ἡ χειραγώγηση καλοπροαίρετων εὐσεβῶν ἀνθρώπων ἀπὸ κηρύγματα μετὰ περίβλημα μεταφυσικὸ γιὰ τὰ αἷτια αὐτοῦ τοῦ πολέμου ὑποβοηθοῦνταν ἀπὸ τὴν ἔλλειψη εὐρύτερης μάζας ἐκπαιδευμένου πληθυσμοῦ. Τοὺς ἐξηγοῦσε, λοιπόν, ὅτι τὸ θανατικὸ δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ὀργῆς τοῦ θεοῦ γιὰ τὶς ἀμαρτίες τῶν Ἑλλήνων,⁵⁸ ἀλλὰ τῆς ἀπαιδευσίας τους, πὺλ τοὺς στεροῦσε τὴ δύνατὸτητα νὰ ἐξοπλιστοῦν μετὰ τὰ μέσα ἀποφυγῆς του, γνωστὰ ἤδη στὰ φωτισμένα ἔθνη τῆς Εὐρώπης χάρις στὴν τελειοποίηση ἐκεῖ τῆς παιδείας καὶ τῶν ἐπιστημῶν ἢ ἀκόμη τὸ δικαίωμα νὰ πείσουν τοὺς κρατοῦντες γιὰ τὰ ὀφέλη σὲ δύναμη καὶ πλοῦτο πὺλ θὰ εἶχε ἡ ὀθωμανικὴ διοίκηση ἐμποδίζοντας τὴν εἴσοδο τῆς θανατικῆς νόσου στὴν Ἑλλάδα, ὑπεύθυνη γιὰ τὴν προξενούμενη ὀλιγανδρία στὶς ἐθνοτικὲς κοινότητές τῆς.⁵⁹ «Δράξασθε παιδείας, μήποτε ὀργισθῆ Κύριος» παρότρυνε θυμίζοντας τὸν δαβιτικὸ ψαλμό.

Γι' αὐτὸ, συνέχιζε, οἱ προσευχὲς καὶ παρακλήσεις στὸν Δημιουργὸ ἔπρεπε νὰ ἔχουν αἷτημα τὸ «ρῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τῆς ἀπαιδευσίας», ὄχι τὴ διάσωση ἀπὸ μιὰ συμφορὰ γιὰ τὴν ὀποία ἔχει χάρισει στὸν ἄνθρωπο, δη-

57. *Προλεγόμενα*, ὀ.π., τ. Α', σ. 553.

58. Γιὰ τὴ βαθιὰ ἐδραιωμένη αὐτὴ πίστη στοὺς ἔλληνικούς χριστιανικούς πληθυσμούς στὴ διάρκεια τῶν αἰώνων καὶ τὶς μορφές, διαπιστωτικὲς συνήθως τοῦ γενικοῦ κανόνα, μετὰ τὶς ὀποῖες ἐκδηλωνόταν βλ. τὶς διάσπαρτες ἀναφορές τοῦ Κώστα Κωστή στὸ παραπάνω ἔργο, εἰδικὰ τὶς σ. 136-137, 180-181, 224-228, 261-264, 288-290. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτές ἦταν διάχυτες καὶ στοὺς μεσαιωνικούς ἰδίως ἀλλὰ καὶ κατοπινούς χρόνους τῆς Εὐρώπης. Γιὰ τοὺς τρόπους ἐξιλέωσης πὺλ μετέρχονταν τότε οἱ ἄνθρωποι βλ. Frank M. Snowden, *Ἐπιδημίες καὶ κοινωνία. Ἀπὸ τὸν Μαῦρο Θάνατο μετὰ σὴμέρα*, μτφρ. Τίτῖνα Σπερελάκη, Ἀθήνα, Πατάκης, 2021, σ. 99 κ.έ.

59. *Προλεγόμενα*, ὀ.π., τ. Α', σ. 364, 365, 553. Ὁ Κώστας Κωστής ἀναπαράγει στὸν «Ἐπίλογο» τοῦ βιβλίου του, ὑπὸ τύπον προλογικοῦ παραθέματος, μετὰ ἄλο μέρος τοῦ κοραϊκοῦ κειμένου τῆς σ. 553 («Θανατικὴ νόσος !!! ... τὸν πλοῦτον τοῦ κράτους»). Τὶς ἐκεῖ ἐπισημάνσεις τοῦ Κοραῖ γιὰ τὰ μέτρα πρόληψης τῆς ἐπιδημίας στὴν Εὐρώπη καὶ ἀντίστοιχα τὴν παθητικὸτητα ὡς πρὸς αὐτὸ τῶν ὀθωμανῶν κρατούντων τὶς θεώρησε, ὅπως διαφαίνεται, πρόσφορο πλαίσιο γιὰ τὸν προβληματισμὸ του, βασισμένο στὰ ἱστορικὰ δεδομένα, πάνω στὸ κατὰ πόσο τὰ συστήματα ὕγειονομικῆς προστασίας, πὺλ ὀργανώθηκαν στὴ Δύση τὸν 18ο αἰώνα, συνέβαλαν στὴν ἀντιμετώπιση τῆς πανώλης καὶ ἀργότερα ἄλλων ἐπιδημιῶν, τῆς χολέρας π.χ., καθὼς καὶ στὸ κατὰ πόσο ὑπῆρξαν ἀποτελεσματικοὶ οἱ μηχανισμοὶ ἀνάσχεσης τῆς ἐπιδημίας πὺλ εἶχαν ἀποπειραθεῖ νὰ υἰοθετήσουν ἀπὸ τὴν Εὐρώπη στὴν ὀθωμανικὴ Ἀὐτοκρατορία, ἐκφράζοντας ἐπιφυλάξεις καὶ γιὰ τὶς δύο περιπτώσεις, *Στὸν καιρὸ τῆς πανώλης...*, ὀ.π., σ. 291 κ.έ.

μιουργώντας τον κατ' εικόνα και όμοιώσή του, τις νοητικές και ψυχικές δυνάμεις να την αντιμετωπίσει, ούτε ζητούμενο την παύση της με τη μεσιτεία αγίων. Άλλωστε το θανατικό, έξηγοῦσε, διανύει πάντα τὸν χρονικό του κύκλο και ἡ λήξη του δὲν ὀφείλεται σὲ θαυματουργικές ἐπεμβάσεις.⁶⁰ Ἄν πάλι ὁ θεὸς ἤθελε νὰ παιδέψει τὸν περιούσιο λαὸ του, τοὺς ὀρθόδοξους Ἕλληνες, γιὰ παράβαση τῶν ἐντολῶν του στέλλοντάς του τὴ θανατηφόρο νόσο, γιατί ἄφηγε, ἀναρωτιόταν ὁ Κοραΐς, ἀτιμώρητα τὰ σοφὰ ἔθνη τῆς Εὐρώπης, ὅπου ἐπιπόλαζε, σύμφωνα μὲ τοὺς «προνοητὰς τῆς ἀρετῆς τῶν Ἑλλήνων», ἡ ἀμαρτία ἢ τοὺς ὀρθόδοξους Ρώσους ποὺ μιμοῦνταν τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα στὰ ἦθη καὶ τὴν ἐκπαίδευσή τους;⁶¹

Ἡ ἐξάπλωση τὸ 1832 τῆς χολέρας στὸ Παρίσι θὰ ἔκανε ἴσως τὸν ὀγδοντατετράχρονο πιὰ Κοραΐ νὰ ἀμφιβάλλει καὶ αὐτὸς γιὰ ὅσα ὑποστήριζε νεώτερος σχετικὰ μὲ τὴν ὑγειονομικὴ θεωρία τῆς Εὐρώπης. Ἄν ὅμως δὲν γνωρίζουμε τὴν πιθανὴ συνειδησιακὴ ἀναθεώρησή του γι' αὐτὸ τὸ θέμα, διαθέτουμε τὴν προσωπικὴ του μαρτυρία γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς θανατηφόρου ἐκείνης νόσου, ποὺ συμπεριφέρθηκε μὲ κοινωνικὴ ἀνισότητά. Θύματά της ὑπῆρξαν περισσότερο ὁ «ἔσχατος λαός», οἱ «δυστυχεῖς ζῶντες», καὶ λιγότερο οἱ ἔχοντες (τὰ ἀναγκαῖα καὶ τὰ χρήσιμα εἰς καλὴν ζωὴν), μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ στενοὶ φίλοι τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ, βλ. ἐπιστ. πρὸς Ἰάκ. Ρώτα, 14 Σεπτ. 1832, *Ἀλληλογραφία*, ὅ.π., τ. ΣΤ', σ. 278, πβ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Τὸ χρονικὸ καὶ τὰ παρακόλουθα τοῦ θανάτου τοῦ Ἄδαμ. Κοραΐ (1833)», στὸν τόμο *Σταθμοὶ πρὸς τὴ Νέα Ἑλληνικὴ Κοινωνία*, Ἀθήνα 1965, σ. 164-165.

60. *Προλεγόμενα*, ὅ.π., σ. 365 (σημ.). Σύμφωνα μὲ τὸν Κοραΐ τὸ θανατικὸ στὴν Ἑλλάδα ἄρχιζε λίγες ἐβδομάδες πρὸ τοῦ Πάσχα καὶ τελείωνε πρὸς τὰ τέλη Ἰουνίου, ὁπότε τὴν παύση του τὴν ἀπέδιδαν στὴ μεσιτεία τοῦ ἑορτάζοντα στίς 24 Ἰουνίου Βαπτιστῆ Ἰωάννη. «Βλασφημοῦμεν –σχολιάζει– τὸν Βαπτιστὴν τοῦ Χριστοῦ, ἐπειδὴ τὸν ὑποθέτομεν τόσον φιλοδόξου ψυχῆς ἄγιον, ὥστε νὰ προσμένῃ ἀσπλάχνως τῆς ἑορτῆς του τὴν ἡμέραν, διὰ νὰ σώσῃ πόλιν ὀλόκληρον ἀπὸ τὸν ὄλεθρον». Ὅτι τότε ἀναμενόταν συνήθως ἡ ὑποχώρηση τοῦ ἐπιδημικοῦ φαινομένου βλ. Κώστας Κωστής, *Στὸν καιρὸ τῆς πανώλης...*, ὅ.π., σ. 118, 125. Νὰ ὑπενθυμίσω ἐδῶ καὶ τὴ στάση τοῦ Παπατρέχα, τοῦ δραστήριου ἱερέα τῆς Βολισσοῦ, ἀπέναντι στὰ αἰτήματα τῶν ἐνοριτῶν του νὰ πραγματοποιεῖ λιτανεῖες σὲ καιροὺς ἀνομβρίας. Ἄρνούμενος νὰ ἐκπληρώσει τὴν ἐπιθυμία τους γίνεταν πρόξενος σκανδαλισμοῦ καὶ ἀποδέκτης αἰτιάσεων ἀκόμη καὶ γιὰ ἀθεΐα, τελικὰ ὅμως οἱ ἐξηγήσεις του εἶχαν τὴ δύναμη τῆς πειθοῦς. Ὅπως ὑποσημείωνε ὁ στενὸς φίλος του στὸ Παρίσι Ζ.Λ., τὸ alter ego τοῦ Κοραΐ, «μακρὰ ἀνομβρία εἶναι τῆς φύσεως φαινόμενον, ὅμοιον τῆς ὄχι ὀλιγώτερον βλαπτικῆς μακρᾶς πολυομβρίας· καὶ ὅμως λιτανεῖαι διὰ παῦσιν ὑπερβολικῶν βροχῶν δὲν εἶναι συνήθεια νὰ γίνωνται», *Ὀμήρου Ἰλιάδος ραψωδία Β*, 1817, βλ. *Προλεγόμενα*, ὅ.π., τ. Β', πρόλογος Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1988, σ. 482-484.

61. Ὁ.π., σ. 553, 554.

Ἡ δημοσιοποίηση τέτοιων ιδεῶν ἀπὸ τῆ δεξιαμενῆ τῆς ὀρθολογικῆς σκέψης τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ἀπὸ τὶς θεωρίες τῆς νομοτέλειας τοῦ φυσικοῦ κόσμου χωρὶς ἄλλο πρέπει νὰ εἶχε δυσμενῆ ἀπήχηση στὸς κόλπους τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐνοχλημένης καὶ μὲ ἄλλες διατυπώσεις τοῦ Κοραῖ ἰσχυρὰ προλεγόμενα τῶν ἐκδόσεών του,⁶² πρέπει ἐπίσης νὰ προκαλέσει κλυδωνισμοὺς καὶ δυσἀρέσκεις στὴν ψυχὴ πολλῶν ἀγκιστρωμένων στὶς βεβαιότητες τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας καὶ παράδοσης, ἀκόμη περισσότερο νὰ ἐξερέθισαν τοὺς κύκλους τῶν ζηλωτῶν τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς πίστεως, τοὺς ὁποίους ἄλλωστε ὑπαινισσόταν στὶς παρεμβάσεις του, ἀφαιρῶντας τοὺς ὅμως τὸ δικαίωμα νὰ ἀμφισβητήσουν τὴ δική του πίστη καὶ τὴ θεολογική του ἐπάρκεια. Ποιοὶ ἦταν αὐτοί, ποὺ τοὺς ἀποκαλοῦσε αἰφνιδιάζοντας «μεγαλητέρα μάστιγα» τοῦ γένους ἀπὸ ἐκείνη τοῦ θανατικοῦ, δὲν χρειάζεσταν μεγάλος κόπος νὰ τοὺς ἀνακαλύψουν οἱ προσεκτικοὶ ἀναγνώστες. Στὸ στόχαστρο τοῦ Κοραῖ ἔμπαινε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὁ Ἀθανάσιος Πάριος καὶ οἱ ὁμόφρονές του, στὸς ὁποίους εἶχε ἤδη σφοδρὰ ἐπιτεθεῖ ἀρχίζοντας τὰ προλεγόμενα τοῦ πρώτου τόμου τοῦ Πλουτάρχου (1809), ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ χαρακτηρισμοὺς καὶ ὀρισμένα ἐννοιολογήματα ποὺ παρέπεμπαν στὸ πρόσωπο καὶ τὴν ἰδεολογία τοῦ Πάριου, μνημονεύεσταν ἐπωνύμως καὶ ἡ «μωρὰ» Ἀντιφώνησός του.⁶³ Νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸν Νοέμβριο 1808, ὅταν τυπώνονταν οἱ «Αὐτοσχέδιοι στοχασμοὶ» αὐτοῦ τοῦ τόμου, ὁ Κοραῖς ζητοῦσε ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου στὴ Βιέννη νὰ ἐπαληθεύσει μιὰ εἰδηση ποὺ μόλις εἶχε λάβει γιὰ τὸν θάνατο τοῦ «Παρίου Κερβέρου (...) ὅτι καὶ τοῦτο ἔχει σχέσιν μὲ τὰ προλεγόμενα». Προφανῶς ὁ φίλος του τοῦ διαμήνυσε τὸ ἀναληθές τοῦ πράγματος καὶ ἔτσι ἄφησε τὸ αἰχμηρὸ κείμενό του νὰ δημοσιευθεῖ χωρὶς καμιὰ τρο-

62. Ἐνα χωρὶς τῶν «Αὐτοσχεδίων στοχασμῶν» αὐτῆ τῆ φορὰ τοῦ τρίτου τόμου τοῦ Πλουτάρχου (1811) θεωρήθηκε στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως θρησκευτικὰ ἐπιλήψιμο καὶ στρεφόμενο ὑπαινικτικὰ ἐναντίον του, γι' αὐτὸ καὶ κάλεσαν ἀργότερα τὸν Κοραῖ σὲ ἀπολογία, βλ. Εὐγενία Χατζηδάκη, «Δύο ἐπεισόδια ἀπὸ τὶς διαμάχες τῶν φιλοσόφων», Ἔρνος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῖν, Ἀθήνα 1965, σ. 233-243.

63. Βλ. *Προλεγόμενα*, ὁ.π., σ. 320-326. Θυμίζω ὅτι ἀνασκευὴ τῶν ιδεῶν τοῦ Πάριου εἶχε ἐπιχειρήσει ὁ Κοραῖς ἤδη ἀπὸ τὸ 1805 στὸν *Πρόδρομο τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης*, χωρὶς νὰ τὸν κατονομάζει (ὑπεράσπιση τῆς διωκόμενης φιλοσοφίας) καὶ τὸ 1807 στὴν ἐκδόση τοῦ Ἰσοκράτη, ὅπου ἡ Ἀντιφώνησις (Τεργέστη 1802), κιβωτὸς τῆς ζηλωτικῆς διδασκαλίας του, εἶχε τεθεῖ τότε κάτω ἀπὸ τὸν κριτικὸ ἔλεγχο τοῦ ἐκδότη τοῦ ἀρχαίου ρήτορα, ἔλεγχου ποὺ δὲν ἔμεινε ἀναπάντητος ἀπὸ τὸν συγγραφέα μὲ τὸ ἀνέκδοτο ὡς πρόσφατα «Ἐγχειρίδιον ἀπολογητικόν» του, βλ. ἐδῶ σημ. 4.

ποιοητική επέμβαση, στην οποία ένδεχομένως να προέβαινε σέ αντίθετη περίπτωση.⁶⁴ Τò 1814 πάντως, έτος τής κυκλοφορίας τοῦ έκτου τόμου τοῦ Πλουτάρχου, ó Πάριος δέν ζούσε πιά έχοντας έκδημήσει τόν Ίούνιο τοῦ προηγούμενου χρόνου. Γνωρίζοντας όμως ότι οί «Αὐτοσχέδιοι στοχασμοί» τοῦ τόμου γράφονταν γύρω στόν Μάιο τοῦ 1813,⁶⁵ ó ἐπὶ χρόνια σχολάρχης τής Χίου βρισκόταν ἀκόμη τότε ἐν ζωῇ. Στίς εἰκονογραφήσεις καί ἐδῶ τοῦ Κοραῖ διαγράφεται ἐκ νέου μὲ σαφήνεια ἡ μορφή του: «ἀντιφιλόσοφος», «ὕποκριτῆς τής θεοσεβείας», «θηριώδης Νέρων», κατήγορος ὡς ἀθέων τῶν ἐπιθυμούντων τήν ἀναγέννηση τής Ἑλλάδας, παρακινήτης τῶν νέων νά ἀποφεύγουν τήν Εὐρώπη, καταφρονητής τῶν ἐπιστημῶν καί τῶν σύγχρονων μαθήσεων, ἐπιστάτης παιδείας καί ἐκουσίως χωρισμένος ἀπό τήν κοινωνία τής Ἑλλάδος (ὕπονοώντας προφανῶς τήν ὡς τò 1811 σχολαρχία του στή Χίο καί τήν περιβολή του μὲ τò μοναχικό σχῆμα) κτλ.⁶⁶ Ἄλλὰ μήπως οί γελοιογραφικῆς φιοῦρες πρῶτα τοῦ «σχολαστικοῦ» λογίου στά προλεγόμενα τῶν *Ἱεροκλέους Ἀστείων* (1812) καί ἀργότερα τοῦ ἀσκητῆ Παχώμιου στήν ἀφήγηση τοῦ Παπατρέχα (*Ἰλιάδος Ραρωδία Δ*, 1820) δέν κουβαλοῦσαν τίς ιδιότητες, χαρακτηριστικῆς καί προπάντων ιδεολογικῆς, τοῦ ἀντινεωτερικοῦ προτύπου τους, αὐτοῦ ἀκριβῶς ποῦ ἐνσάρκωνε κατὰ τόν Ἕλληνα σοφò ó Πάριος;⁶⁷

Ἄν οί προηγούμενες παρεμβάσεις ἔγιναν μέσα ἀπό τίς σελίδες τῶν «Αὐτοσχεδίων στοχασμῶν», τò χρόνιο ὀλέθριον ἐπιπτώσεων γιά τήν Ἑλλάδα ὑγειονομικό πρόβλημα θά ἀπασχολήσει τόν Κοραῖ ξανά λίγο ἀργότερα, σέ ἓνα συναφές μὲ τήν ἱατρική ἐπιστήμη βιβλίο, στή δεύτερη έκδοση τοῦ *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων* ἔργου τοῦ Ἱπποκράτη (1816). Ἡ ἐπιδημία τής πανώλης ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπό τὰ βασικά θέματα ποῦ πραγματεύθηκε στά ἑλληνικά αὐτῆ τῆ φορά προλεγόμενά της καί τò ἀκροατήριό του ἦταν ἓνα κοινò διαφοροτικοῦ καί μάλιστα ἐξειδικευμένου μορφωτικοῦ ἐπιπέδου: οί νέοι Ἑλληνες ποῦ προετοιμαζόνταν στά πανεπιστήμια τής Εὐρώπης νά ἀσκήσουν στή χώρα τους τήν «μακρὰ ἀλλά

64. Ἐπιστ. 18.11.1808, *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Β', σ. 490.

65. Ἐπιστ. πρὸς Ἀλέξανδρο Βασιλείου τής 23 Ἰουν. 1813, *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 270. Τοῦ στέλνει τὰ τυπογραφικά φύλλα τῶν «Αὐτοσχεδίων στοχασμῶν», ποῦ σημαίνει ὅτι τò χειρόγραφο του εἶχε ἐτοιμαστεῖ πολὺ νωρίτερα.

66. *Προλεγόμενα*, ὁ.π., τ. Α', σ. 365-366, 553-554.

67. *Προλεγόμενα*, ὁ.π., τ. Β', σ. XVIII-XX, 166 κ.έ. τῶν *Ἀστείων* (ιδίως σ. 179-180), καί 560 κ.έ. τής *Ἰλιάδος*, πβ. Κ. Θ. Δημαράς, «Ἀθανάσιος Πάριος καί Κοραῖς...», ὁ.π., σ. 321.

καί ἱερὰ» τέχνη τῆς ἰατρικῆς. Σὲ αὐτοὺς ἀκριβῶς θὰ ἀφιέρωνε ἐν εἶδει προσφωνητικῆς ἐπιστολῆς τὰ προλεγόμενα τοῦ τόμου.⁶⁸ Δὲν ἐπρόκειτο γιὰ μαθήματα ἰατρικῶν γνώσεων, ἀντικείμενο ἄλλωστε τῶν *ex cathedra* παραδόσεων στὶς αἰθουσες καὶ ἐξειδικευμένα στοὺς νοσοκομειακοὺς θαλάμους καὶ τὰ ἐργαστήρια τῶν σχολῶν τους. Οἱ δικές του πατρικὲς ὑποδείξεις συνέπλεκαν στὸ θέμα καὶ μιὰν ἄλλη «ἐπιστήμη», τὴν Ἡθικὴ, ἓνα σύστημα ἀνθρωπιστικῶν ἀξιῶν καὶ συμπεριφορῶν ποὺ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀναπόσπαστο ἀπὸ τὴν ἰατρικὴ πράξη –ἄλλωστε παρόμοιος σφικτὸς δεσμὸς ἔπρεπε νὰ διακρίνει κάθε δραστηριότητα τοῦ πολιτικοῦ ἀτόμου—⁶⁹ καὶ σ' αὐτὴ τὴν κεντρικὴ ἔννοια τῆς ἀνάλυσής του θὰ δώσει ἀκριβῶς προτεραιότητα, ἀντλώντας ἀπὸ τὴν παρακαταθήκη τῆς ἱποκρατικῆς διδασκαλίας, τὴν ὁποία καλοῦνταν νὰ ἐγκολπωθοῦν οἱ Ἕλληνες σπουδαστές. Ὅπως ἔγραφε τὸν Νοέμβριο ἐκείνου τοῦ χρόνου στὸν Νεόφυτο Βάμβα, ἀρχιδιδάσκαλο τότε τοῦ Γυμνασίου τῆς Χίου, στὸ κείμενο τῆς προσφώνησης (ἐτόλμησα νὰ τοὺς παραστήσω ἀπεριπλόκως (*sans façon*) ὁποῖα καὶ ὅποσα εἶναι τὰ καθήκοντα τῆς φιλανθρωποτάτης τῶν ἐπιστημῶν, ὡς ὀνομάζει τὴν Ἰατρικὴν ὁ μέγας Βασίλειος. Ἡ ἀπατώμαι πολὺ, ἢ θέλει συνεργῆσειν (ἐλπίζω) ἢ ἐπιστολὴ αὕτη εἰς τὸ νὰ ἐλαττώσῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν γοήτων Ἰατρῶν, οἱ ὁποῖοι θερίζουσι τὴν Ἑλλάδα ἴσα μὲ τὴν σκορδοῦλαν).⁷⁰ Ἡ ἀναφορὰ στὴ σκορδοῦλα ποὺ θερίζε τὴν Ἑλλάδα ἐξίσου μὲ τοὺς γοήτες, δηλαδὴ τοὺς ἰατροκάπηλους τῶν ματζουνιῶν καὶ γητεμάτων, δὲν ἔγινε τυχαία. Στὴ συνώνυμό της νόσο, τὸ θανατικὸ, εἶχε ἀφιερώσει δύο μακρὲς παραγράφους μὲ παρατηρήσεις καὶ νοουθεσίες γιὰ τὴ στάση ποὺ τὸ καθῆκον τους ἐπέβαλλε νὰ κρατοῦν οἱ μελλοντικοὶ ἐπιστήμονες γιανοὶ τὸν καιρὸ τῆς ἐμφάνισής του.⁷¹ Πρὶν ὅμως δοῦμε τὴν ὀπτικὴ μὲ τὴν ὁποία ἔβλεπε τὰ πράγματα στὸ διαμορφούμενο σκηρικὸ πολέμου μὲ τὴν ἐπέλαση τῆς ἐπιδημίας (γιὰ τὴν ἀδιακόπως πολεμοῦσα τὴν Ἑλλάδα) θανατικὴ νόσο δὲν εἶχε μιλήσει νωρίτερα;), χρήσιμο μοῦ φαίνεται νὰ σταθοῦμε σὲ κάποια ἐνδιαφέροντα δεδομένα ποὺ σχετίζονται μὲ τὶς ὀνοματολογικὲς προτιμήσεις του γι' αὐτήν.

68. *Προλεγόμενα*, ὅ.π., τ. Β', σ. 324-378.

69. Βλ. Κωνσταντῖνος Α. Χατζημπύρος, *Ἡθικὴ καὶ αἰσθητικὴ καλλιέργεια τοῦ προσώπου στὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ. Ἀδαμάντιος Κοραΐς καὶ Κωνσταντῖνος Κούμας*, Ἀθήνα, Ὁσελότος, 2014, σ. 70 κ.έξ.

70. Ἐπιστ. 21 Νοεμ. 1816, *Ἀλληλογραφία*, ὅ.π., τ. Γ', σ. 516-517.

71. *Προλεγόμενα*, ὅ.π., τ. Β', σ. 369-371.

Ἀπὸ τὸ 1782, λοιπόν, συνεχίζει νὰ χρησιμοποιεῖ τόσο στὰ γράμματα ὅσο καὶ στὶς ἐκδόσεις του, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ λεξικοῦ τῶν Ἀτάκτων, τοὺς ὅρους «θανατικόν» καὶ «σχορδούλα» (στὴν ἀλληλογραφία τὸν δεύτερο, ὅταν γράφει σὲ Χιῶτες), ἐνῶ στὰ Ἄτακτα ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς προηγούμενους σχολιάζει καὶ τὸν ὄρο «πανούκλα». Καὶ τὰ τρία αὐτὰ δημῶδη ὀνόματα συνδέει σημασιολογικὰ μὲ τὸ ἀντίστοιχο γαλλικὸ «peste». ⁷² Φυσικὰ χρησιμοποιεῖ καὶ τὸ ἀρχαιοελληνικὸ «λοιμός», τὰ παράγωγα καὶ τὰ σύνθετά του. Δὲν ἀναφέρεται ὅμως πούθενά, ὅσο μπόρεσα νὰ διαπιστώσω, στὸ ἰσοδύναμο ἀρχαιοελληνικὸ ἐπίσης «πανώλης», ἐπιθετο οὐσιαστικοποιημένο μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι τὸν ἴδιο χρόνο τῆς β' ἐκδοσης τοῦ Ἰπποκράτη, τὸ 1816, ἐκδόθηκε στὴ Βιέννη ἡ *Λοιμολογία ἢ περὶ τῆς Πανώλης* τοῦ Πέτρου Ἡπῆτη, ἐγχειρίδιο τοῦ ὁποίου μάλιστα εἶχε προαναγγελεθῆ ἡ ἐκδοσις ἀπὸ τὸν Αὐγουστο καὶ παρουσιαστῆ ἐκτενῶς ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ «Λόγιου Ἐρμῆ» στὶς 15 Ὀκτωβρίου ἐκείνου τοῦ χρόνου. ⁷³ Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπὸ τὸ ἂν γνώριζε ἢ ὄχι ὁ Κοραῆς μέσω τῶν δημοσιευμάτων τοῦ περιοδικοῦ, πὺ τὸ λάμβανε στὸ Παρίσι, τὸν τίτλο καὶ τὰ περιεχόμενα τοῦ ἔργου τοῦ Ἡπῆτη, ἡ λέξις «πανώλης» ἢ «πανώλη» ἀπαντᾷ σὲ κείμενα τόσο τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ὅσο καὶ τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας, παλαιότερης καὶ νεώτερης, γνωστὰ μάλιστα στὸν Ἕλληνα λόγιον, ⁷⁴ καὶ εἶναι γιὰ τοῦτο ἀπορίας ἄξιον τὸ

72. Βλ. τὴ φωτοαναστατικὴ ἐπανέκδοσις τῶν πέντε τόμων τῶν Ἀτάκτων μὲ εἰσαγωγή τοῦ Στέρ. Φασουλάκη, Χίος 1998-2012. Στὸν τ. Ε', μέρος β', βλ. στὰ Εὐρετήρια πὺ λημματογραφοῦνται ἢ ἀπαντᾷ μνεῖα τῶν τριῶν παραπάνω λέξεων («Πίναξ... τῶν κοινῶν λέξεων»), καθὼς καὶ τῆς λ. peste («Πίναξ γαλλικός»).

73. *Ερμῆς ὁ Λόγιος* 1816, σ. 291, 350-355, πβ. σ. 405.

74. Τρία παραδείγματα: α) Στὴν ἐπιστολὴ πρὸς Ἄλ. Βασιλείου, 27 Νοεμ. 1803, *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Β', σ. 115, κάνει ἀναφορὰ στὴ *Βοσπορομαχία* τοῦ C. L. Momartz. Στὸ στιχοῦργημα ἀπαντᾷ παράλληλα μὲ τὴ λ. «θανατικόν» καὶ ἡ λ. «πανώλης», γιὰ τὴν ὁποία μάλιστα ὑποδεικνύονται μέτρα προφύλαξης (βλ. τὴν ἐκδοσις τῆς Βενετίας 1792, σ. 77-79), β) Στὴ δεκάτομη μετάφρασις ἀπὸ τὸν Νεόφυτο Δούκα τῆς ἱστορίας τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου τοῦ Θουκυδίδου, Βιέννη 1805, ἔχει ἀφιερῶσει πολλὰ ἐπικριτικὰ σχόλια. Ὁ Δούκας, λοιπόν, μεταφράζει τὸν λοιμὸ τῶν Ἀθηνῶν ὡς «πανώλη νόσον», σὲ σημείωσις μάλιστα ἀποδίδει τὸν πανώλη λοιμὸ, τὸν «διηνεκῶς τὴν Ἑλλάδα μαστίζοντα» στὴν ἀμέλεια τῶν κρατούντων, βλ. τ. Β', σ. 105, γ) Γνωρίζει ἐπίσης καλὰ καὶ σχολιάζει ἐπανειλημμένα στὴν ἀλληλογραφία του τὸ τρίτομον *Λεξικὸν Ἑλληνικὸν* τοῦ Ἀνθιμου Γαζῆ, Βενετία 1809-1816. Στὸν τ. Β' (1812), σ. 1136, καταχωρίζονται τὰ λήμματα *πανώλης* καὶ *πανώλεια*. Ἐκεῖ μετὰ τὰ ἐρμηνευτικὰ τοῦ δευτέρου σημειώνονται τὰ ἐξῆς: «ἐντεῦθεν καλεῖται ἐν τῇ συνηθείᾳ καὶ ὁ φοθο-

γεγονός τῆς ἀπουσίας τῆς ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὶς σελίδες τῶν *Ἀτάκτων*. Φαίνεται πῶς τὸν ἱκανοποιούσε ὡς σημασιολογικὰ εὐκρινέστερο τὸ λαϊκῆς προέλευσης ὄνομα «θανατικόν». Δύο φορές θὰ προσδιόριζε μὲ ταυτόσημο σχεδὸν τρόπο τὴν καταγωγή τῆς λέξης. Ἔτσι στὸν *Πρόδρομο τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης* τὸ 1805 μιλοῦσε γιὰ τὴ φοβερὴ σφαγὴ τῶν ἀνθρώπων «ἀπὸ τὴν ὀλεθριωτάτην νόσον, τὴν καὶ διὰ τοῦτο ὀνομασθεῖσαν Θανατικόν»,⁷⁵ ἐνῶ στὴ β' ἔκδοσι τοῦ Ἰπποκράτη, τὸ 1816, ἐπαναλάμβανε ὅτι ἀπὸ τὶς λοιμικὲς ἐπιδημίες («ἢ πλεόν θανάσιμος εἶναι ἢ δι' αὐτὸ τοῦτο ὀνομασθεῖσα κατ' ἐξοχὴν Θανατικόν»), μὲ τὴν ἀραίωση τῆς λέξης νὰ εἶναι δική του καὶ τὸ («κατ' ἐξοχὴν») νὰ ἐπιβεβαιώνει τὴν προτίμησή του σ' αὐτήν.⁷⁶

Στὶς πολεμικὲς, λοιπόν, συνθήκες ποὺ δημιουργοῦνταν «ὅταν τὸ θανατικὸν μαστίχη τὰς πόλεις»,⁷⁷ οἱ ἀποφάσεις καὶ πράξεις ὅσων τὸ καθῆκον ἐπέβαλλε νὰ σπεύσουν νὰ προσφέρουν τὶς ἰατρικὲς τοὺς ὑπηρεσίες στοὺς πάσχοντες συνανθρώπους τους, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀντάξιες τῆς φιλόθρονης τέχνης τους καὶ τῶν περιστάσεων ποὺ καλοῦνταν νὰ ἀντιμετωπίσουν. Χρησιμοποιώντας ὁ Κοραῆς ἱστορικὰ παραδείγματα, ὅπως τὸν λοιμὸ τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας καὶ τὴν πανώλη τοῦ 1720 τῆς Μασσαλίας, ὅπου οἱ γιατροὶ βρέθηκαν χωρὶς δισταγμὸ στὸ πλευρὸ τῶν χειμαζόμενων κατοίκων,⁷⁸ ἦταν ἀπόλυτος στὴ διατύπωση τῆς θέσης του καὶ πειστικὸς στὶς διευκρινίσεις του γι' αὐτή: δὲν συγχωρεῖται, ἔγραφε, νὰ ἐγκαταλεί-

ροποιὸς λοιμὸς Πανώλη καὶ Πανούκλα, διὰ τὸ φθεῖρειν καὶ ἀφανίζειν τὸ ἀνθρώπινον γένος». Νὰ προσθέσουμε ὅτι στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ ἐντοπίζεται ἡ λ. πανώλη στὸ γράμμα τοῦ Ἰάκ. Ρώτα τῆς 14 Ὀκτ. 1823 ἀπὸ Τεργέστη, ὅπου ὁ τζιῶτης ἔμπορος ἀναφέρεται στὸ ὀλέθριο πέρασμά της τὸ 1823 ἀπὸ τὴν Τζιά, ποὺ ἄφησε πολλὰ ἑκατοντάδες θύματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ στενοῦς του συγγενεῖς, *Ἀλληλογραφία*, ὅ.π., τ. Ε' (1823-1826), Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1983, σ. 81.

75. *Προλεγόμενα*, ὅ.π., τ. Α', σ. 180.

76. *Προλεγόμενα*, ὅ.π., τ. Β', σ. 369. Παραπέμποντας ἐδῶ ὁ Κώστας Κωστής συμπεραίνει μὲ βεβαιότητα ὅτι ὁ Κοραῆς χρησιμοποιοῖ «τοὺς ὄρους θανατικὸ καὶ λοιμὸς ὡς ἀπολύτως ταυτόσημους μὲ τὴν πανώλη», *Στὸν καιρὸ τῆς πανώλης...*, ὅ.π., σ. 81.

77. Γιὰ τὴν πηγὴ τῆς φράσης βλ. τὴ σημ. 80.

78. Γιὰ τὴν περίπτωσι τῆς Μασσαλίας ἀντλεῖ πληροφορίες ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ J. J. Manget, *Traité de la peste et des moyens de s'en préserver*, Λυῶν 1722. Γιατροὶ καὶ χειρουργοὶ περιέρχονταν τοὺς οἴκους τῶν ἀρρώστων, ἐνῶ φαρμακοπῶλες ποὺ ἔκλεισαν τὰ ἐργαστήριά τους καὶ ἔφυγαν, ἀνακλήθηκαν ἀπὸ τὸ κράτος μὲ τὴν ἀπειλὴ θανατικῆς ποινῆς.

πουν τις πόλεις με την πρώτη ύποψία μόλυνσης του πληθυσμού αλλά να παραμένουν σ' αυτές και να δίνουν τη μάχη με πνεῦμα αὐτοθυσίας σὰν τοὺς στρατηγούς που σὲ καιρὸ πολέμου μένουν πιστοὶ στὸ καθήκον τῆς περιφρούρησής τους χωρὶς σκέψη προδοτικῆς λιποταξίας, πράξης κολλάσιμης ἀπὸ τοὺς νόμους (ὁ παραλληλισμὸς ἀναπαρίστανε καθαρὰ τὴν εἰκόνα τοῦ θανατικοῦ ὡς συνθήκη πολεμικῆς ἀναμέτρησης).⁷⁹ Ἄλλωστε ὁ κίνδυνος γιὰ τοὺς γιατροὺς εἶχε τώρα μειωθεῖ μετὰ τὴ μεταφορὰ πλέον τῶν περισσότερων πασχόντων στὰ νοσοκομεῖα,⁸⁰ ὅπου ἡ διερεύνηση τῶν συμπτωμάτων τῆς νόσου κάτω ἀπὸ ἀναγκαῖα μέτρα ἀσφάλειας γινόταν πλέον δυνατὴ καὶ αὐτὸ θὰ συνέβαλλε στὴν ἀνακάλυψη τῆς θεραπείας τῆς, ποὺ ἐλλιζόταν νὰ ἔλθει ὕστερα ἀπὸ ἀκριβέστερες ἔρευνες, ὅπως συνέβη μετὰ ἄλλες ἐπιδημικὲς ἀρρώστειες.⁸¹ Κάτι τέτοιο ὅμως προϋπέθετε «φιλά-

79. Τὸ φαινόμενο τῆς φυγῆς τῶν γιατρῶν καὶ τῆς ἐγκατάλειψης τῶν πασχόντων μπροστὰ στὸ μαρτύριο καὶ τὸν θάνατο μνημονεύει καὶ ὁ Frank M. Snowden, *Ἐπιδημίες καὶ κοινωνία...*, ὅ.π., σ. 88.

80. «Ὅταν τὸ θανατικὸν μαστίζη τὰς πόλεις τὰ νοσοκομεῖα μας δι' ἔλλειψιν ἱατρῶν μεταβάλλονται εἰς ἀληθινὰ μακελλεῖα· τοῦτο εἰς τὰ φωτισμένα ἔθνη δὲν συμβαίνει, ἐπειδὴ οὔτ' οἱ νόμοι συγχωροῦν, οὔτε ἀπὸ τοὺς ἱατροὺς κανεῖς, καὶ ἂν οἱ νόμοι εἰσιώπων, τολμᾷ ν' ἀρνηθῆ τὴν τέχνην του, εἰς καιρὸν ὅταν ἡ τέχνην του γίνεται μάλιστα ἀναγκαῖα», ἔγραφε ὁ Κοραῆς στὰ προλεγόμενα τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἰπποκράτη, *Παρακινώντας τοὺς τοπικοὺς φορεῖς ἐξουσίας, τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν τάξιν τῶν πλουσίων νὰ δραστηριοποιηθοῦν καὶ νὰ ἀλλάξουν τὰ ὑγειονομικὰ δεδομένα τῆς Ἑλλάδος*, βλ. *Προλεγόμενα*, ὅ.π., τ. Β', σ. 376. Σὲ ἀντίθεση μετὰ τὰ παραπάνω βλ. τὴν ἐγκύκλιον ἐπιστολὴν τοῦ τῆς 9 Ὀκτ. 1822 στοὺς ἀπανταχοῦ Χίους, μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ νησιοῦ τοὺς ἀπὸ τοὺς Τούρκους, μετὰ τὴν ὁποία τοὺς πρόσφερε τὰ φῶτα του γιὰ τὴν ἀνασυγκρότησίν του, ὅταν αὐτὸ θὰ ἀπελευθερωνόταν, ὅπου μετὰξὺ ἄλλων λέγονται τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὸ προεπαναστατικὸν σύστημα ὑγείας τῆς Χίου: «Ἐχετε νοσοκομεῖον χωριστὸν διὰ τὴν σκορδοῦλαν. Αὐτὸ σᾶς γίνεται τώρα περιττόν· ἐπειδὴ ἡ ἀπ' ὅλας τὰς σκορδοῦλας ὀλεθριωτέρα σκορδοῦλα, οἱ Τούρκοι, ἀναχωροῦντες ἀπὸ τὴν νῆσον, σύρουν ἐξωπίσω των καὶ τὴν σκορδοῦλαν, διὰ νὰ τὴν χαίρωνται εἰς τὴν Ἀνατολήν», συστήνοντάς τους ὅμως τὴν ἐγκατάστασιν λοιμοκαθαρτήριου, *Ἀλλήλογραφία*, ὅ.π., τ. Δ', σ. 376. Γιὰ τὴν περιπτώσιν τῆς Χίου βλ. Κώστας Κωστής, ὅ.π., σ. 274, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

81. Τὴν ἐξέλιξιν τῶν θεραπευτικῶν μέσων ἀπὸ τὴν πρώτην περίοδον ἐμφάνισης τῆς πανώλης στὴν Ἀνατολὴν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ ἕως τὸν εἰκοστὸν αἰῶνα περιγράφει ἡ Ἑλένη Θαλασσινοῦ στὸ κεφάλαιον «Ἐπιδημίες πανώλης» τῆς διδακτορικῆς τῆς διατριβῆς *Πανώλη, ἓνα μεῖζον λοιμῶδες νόσημα: ἡ ἐπιδημιολογία ἀπὸ τοὺς αἰῶνας*, ΕΚΠΑ, Ἱατρικὴ Σχολή, Ἀθήνα 2014, σ. 95 κ.έ., ἐνῶ σὲ προηγούμενα κεφάλαια κάνει λόγο καὶ γιὰ τίς σύγχρονες ἀντιμικροβιακὰς θεραπείαις ποὺ ἔχουν μειώσει δραστικὰ τὴ θνησιμότητα ἀπὸ τὸ βακτήριον τῆς πανώλης. Ὅσο γιὰ τὸ ἐννοιολογικὸ καὶ χρηστικὸ περιεχόμενον τῆς ἔρευνας στὴν κοραϊκὴ ἀντίληψιν βλ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ἡ

ρετους» και ὄχι «φιλόζωους») λιποτάκτες γιατρούς. Καὶ ὁ Κοραῆς κατέληγε μὲ ἓναν ἀφορισμὸν δηλωτικὸ τῆς ἀνθρωπιστικῆς καὶ κοινωνικῆς του εὐαισθησίας: «Ἡ ἀγάπη τῆς ζωῆς ἑνὸς ἀνθρώπου καὶ ἂν ἐμελλε νὰ καταστήσῃ εἰς ἀθανασίαν ἢ ζωὴν, δὲν εἶναι δίκαιον νὰ προτιμᾶται ἀπὸ τὴν ζωὴν τῶν πολλῶν». Ἦταν ἓνα ἀπὸ τὴ σειρὰ μαθημάτων ποῦ θέλησε νὰ ἐντυπωθοῦν στὸ πνεῦμα καὶ τὴν ψυχὴ τῶν συμπατριωτῶν του σπουδαστῶν τῆς ἰατρικῆς προσφωνώντας τους μὲ πατρικὴ διάθεση ὅσο καὶ εὐθὺ λόγῳ ἀλλὰ καὶ μὲ βαθιὰ γνώση τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ ἠθικῶν ἀρχῶν ποῦ ἀπαιτοῦσε ἡ ἀσκησὴ της.⁸²

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

ἔρευνα ὡς ἐπιστημονικὸς ὄρος στὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ», *Ὁ Ἐρανιστής* 22 (1999), 136-157.

82. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι μὲ αὐτὰ τὰ προλεγόμενα ἔκλεινε ἡ τριλογία τῶν κειμένων τοῦ Κοραῆ τὰ ὁποῖα περιέγραφαν συστηματικὰ τὶς ιδιότητες ποῦ ἔπρεπε νὰ διακρίνουν τοὺς γιατροὺς καὶ τὸν τρόπο ἐκτέλεσης τῶν καθηκόντων τους, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ λατινικὴ διδακτορικὴ διατριβὴ *Medicus Hippocraticus* (1786) καὶ συνεχίζοντας μὲ τὸν πρόλογό του στὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ *Einleitung in das Studium der Natur- und Arznei-wissenschaft (Introduction à l'étude de la Nature et de la Médecine)* τοῦ Chr. Gottl. Selle (1795). Τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση καὶ τῶν δύο κειμένων βλ. στὸ Δ. Θερεϊανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, τ. Β', Τεργέστη 1890, παραρτήματα, σ. κα'-μγ', καὶ τὸν σχολιασμὸ τοῦ συγγραφέα στὸν τόμο Α', 1889, σ. 164-168 καὶ 228-235· πβ. ἐπίσης τὴ νεώτερη ἔκδοση τοῦ *Medicus Hippocraticus* μὲ εἰσαγωγὴ καὶ πληρέστερη μετάφραση τοῦ Ν. Ε. Καλοσπύρου, *Χίος* 2009.

Résumé

DU NOUVEAU SUR CORAY [D]

I

Une biographie, une lecture erronée et la paternité de l'édition de la *Doctrīne Orthodoxe* de Platon, métropolite de Moscou (1782)

Dans la biographie de l'ancien métropolite de Corinthe Makarios Notaras, composée en 1811 par Athanasios Parios, il est mentionné que le marchand chiotte de Smyrne Ioannis Mavrogordatos, parallèlement à la publication de *Philocalie*, oeuvre de Makarios, avait aussi publié en 1782 la *Doctrīne Orthodoxe*, c'est-à-dire la traduction en grec du catéchisme chrétien de Platon, métropolite de Moscou, sans cependant que le biographe mentionne, bien qu'il le sût, le nom d'Adamance Coray, l'éditeur du livre. Les savants spécialistes de la vie et des œuvres du hiérarche grec, outrepassant la structure syntaxique du texte de Parios, ont attribué à Makarios la paternité de l'édition. En fait, l'évêque était, avec N. Vachatoris (marchand de Smyrne et parent de Coray), un des financeurs de la publication, qui avait agi, semble-t-il, à Smyrne comme collecteur de fonds, auquel I. Mavrogordatos avait offert peut-être une part ou, encore plus, la totalité des frais d'impression. Après tout, c'est à ces deux premiers que Coray s'adressera depuis Montpellier l'année 1783 pour les prier de se concerter avec Breitkopf, l'imprimeur du livre à Leipsig, en vue d'une seconde édition de l'ouvrage.

II

Coray pour son implication dans le commerce

Il existe cinq principaux témoignages de Coray pour son implication dans le commerce, profession que, jeune homme soumis à la pression de son père marchand, il a été contraint d'exercer pendant six ans à Amsterdam (1771-1777) ; ces témoignages ont été enregistrés dans ses lettres, dans les pages de ses publications et dans son autobiographie. Il y parle tantôt

de son aversion pour la vie commerciale qu'il a finalement accepté de suivre, espérant qu'il aurait parallèlement le temps d'acquérir l'éducation désirée ; tantôt de la dissipation des meilleures années de sa vie dans la profession commerciale ; tantôt des impasses psychologiques qu'il a connues dans l'exercice de ses fonctions alors qu'elles s'opposaient à sa passion de l'indépendance ; tantôt du manque de perspicacité de son père qui n'avait pas discerné qu'il n'avait même pas les qualifications les plus élémentaires pour exercer la profession commerciale. Ce témoignage est le dernier chronologiquement. Cependant, la question des erreurs des parents concernant le choix de profession pour leurs enfants avait déjà occupé Coray dès 1782, et il en traite dans les pages de la *Doctrine Orthodoxe* quelques années après son retour à Smyrne comme commerçant en faillite. Il a souligné dans une notice la grande misère provoquée par le mauvais choix de profession, et le fait que les parents se doivent d'être les premiers à observer les capacités et les compétences de leurs enfants. Ce cours de Coray, lequel a évidemment fait allusion à son cas individuel, est le plus ancien qui ait été enregistré dans la bibliographie grecque scientifique de Conseil et d'Orientation professionnelle.

III

«La maladie mortelle qui combat sans interruption la Grèce».
Interventions consultatives de Coray depuis Smyrne et Paris

Dans une autre notice de la *Doctrine Orthodoxe* Coray trouvera l'occasion de s'adresser à nouveau à ses compatriotes pour un phénomène dangereux très courant dans les régions du territoire ottoman : l'apparition et la propagation d'une épidémie de peste. Coray qualifie d'aventuriers et d'inconscients tous ceux qui visitaient tels lieux, mais il s'empressera aussi de proposer des règles sanitaires pour se prémunir contre l'épidémie. Les contrevenants à ces règles étaient qualifiés d'individus qui détestent leurs frères et de meurtriers, mais aussi responsables devant la justice divine après la mort. Plus tard Coray, d'abord habitant Montpellier et, à partir de 1788, Paris, médecin déjà engagé dans l'œuvre d'Hippocrate, fut informé par des connaissances et des amis de Smyrne ou par les journaux français de l'apparition de la peste et d'autres maladies infectieuses qui sévissaient là-bas. Habité d'une grande anxiété, il leur a conseillé plus de

prudence et moins de bravoure face à l'épidémie. Il répéta les avertissements sur ce grave problème de santé dans les pages de ses publications alors qu'il était devenu un dirigeant intellectuel reconnu des Grecs asservis. Ainsi, dans la publication des *Vies Parallèles* de Plutarque à deux reprises, en 1809 et 1814, il a rappelé d'abord que «la maladie mortelle qui combat sans interruption la Grèce» était un frein au progrès de l'éducation du peuple, expliquant en outre par des arguments rationnels et scientifiques la cause et le développement du phénomène. Le hiéromoine Athanasios Parios et ses partisans zélés, qui croyaient aux idées métaphysiques sur l'apparition et l'arrêt de l'épidémie en manipulant les gens pieux, étaient à nouveau dans sa ligne de mire. Peu de temps après, ce problème de santé chronique le concernera dans la deuxième édition du traité d'Hippocrate *Des Airs des Eaux et des Lieux* (1816). Il s'adressait désormais aux jeunes Grecs qui étudiaient dans les facultés de médecine d'Europe. Les invitant à suivre les principes de l'éthique et de l'humanisme dans la pratique de la médecine, il cite l'exemple de la peste, l'assimilant à une guerre où ils devaient être à côté de leurs semblables souffrants en montrant un esprit d'abnégation et ne pas s'enfuir. «L'amour d'un homme pour la vie –il a conclu– même si elle devenait immortelle, n'est pas juste qu'il soit préféré à la vie de plusieurs hommes».